

ספר הזוהר, מחברו ומעמדו : סקירה היסטורית

אפרים קיורר

ישיבת מקור חיים

העבודה נכתבה בהנחייתו של הרב שאול יונתן וינגורט

תוכן עניינים

מבוא - 4

פרק א': תולדות תורת הסוד - 6

- א.1. תורת הסוד היהודית עד כתיבת הזוהר
- א.2. ראשית תורת הסוד
- א.3. חוקרים: תפיסת החוקרים הראשונים
- א.4. חוקרים: ראשית המיסטיקה ותורת הסוד היהודית בתפיסת החוקרים בימינו
- א.5. רבנים: ראשית תורת הסוד על פי דעות הרבנים במאה ה-19 – הרב הלל צייטלין
- א.6. רבנים: במאה ה-20 - דעת הרב יהודה ליאון אשכנזי
- א.7. עצם קיומה של תורת הסוד
- א.8. ייחודו של הזוהר ומקומו בהתפתחות תורת הסוד
- א.9. חקירת מהות ספר הזוהר
- א.10. על מהותו של ספר הזוהר - רבנים

פרק ב': ספר הזוהר - 15

- ב.1. ספר הזוהר: חלקיו וענייניו
- ב.2. הפרסום הראשוני של ספר הזוהר
- ב.3. כתבי היד של הזוהר
- ב.4. הדפסת הזוהר לראשונה ומשמעותה
- ב.5. ההדפסות עצמן
- ב.6. הפולמוס על הדפסת הזוהר
- ב.7. פרשני הזוהר

פרק ג': מעמדו של ספר הזוהר - 26

- ג.1. התגבשות הטקסטים הזוהריים והמחקר שלהם
- ג.2. אזכור הזוהר אצל המקובלים במאה הארבע עשרה
- ג.3. הדפסת הזוהר: קביעת היקפו של הזוהר
- ג.4. סמכותו של ספר הזוהר
- ג.5. ספר הזוהר כסמכות הלכתית
- ג.6. התנגדות לספר הזוהר כסמכות הלכתית
- ג.7. ספר הזוהר בחסידות

פרק ד': חקירת זהותו של מחבר הזוהר - 34

- ד.1. גילוי הזוהר ופרסומו

- ד.2. פרסום הזוהר לראשונה
- ד.3. זהות מחברו של ספר הזוהר : על מה ולמה?
- ד.4. פסאודואפיגראפיה
- ד.5. פתיחה : תולדות חקר ספר הזוהר ומחברו
- ד.6. תחילת החקירה : ר' יצחק דמן עכו
- ד.7. ביקורות נוספות
- ד.8. ארי נוהם : הביקורת של ריא"ם
- ד.9. ביקורת הזוהר במאה השמונה עשרה
- ד.10. השבתאות, יעב"ץ ומטפחת ספרים
- ד.11. ביקורת הזוהר בתקופת ההשכלה
- ד.12. פולמוס הקבלה במאה העשרים

פרק ה' : חקר הזוהר בדורנו - 48

- ה.1. גרשום שלום : גדול חוקרי הקבלה
- ה.2. תלמידי שלום : ישעיה תשבי, יוסף דן, יהודה ליבס
- ה.3. חוקרים נוספים
- ה.4. חקר הקבלה : כיוונים חדשים

פרק ו' : הרנסנס הזוהרי בדורות האחרונים - 53

- ו.1. עליית הקבלה והזוהר בראשית המאה ה-20
- ו.2. ההתחדשות בשני העשורים האחרונים
- ו.3. הסיבות לעליית הקבלה והזוהר
- ו.4. קבלה בתרבות הפופולארית

סיכום - 56

נספח א' : שאלות שהופנו לרבנים שונים על ספר הזוהר - 58

- נספח א.1. שאלות שהופנו לרב אורי שרקי
- נספח א.2. שאלות שהופנו לרב שמואל טל
- נספח א.3. ראיון עם הרב יוחאי ימיני
- נספח א.4. שאלות שהופנו לרב יצחק גינזבורג
- נספח א.5. הרב אלחנן ניר

נספח ב' : ראיון עם הרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ) בנושא ספר הזוהר, קבלה ומחקר - 62

נספח ג' : שאלות שהופנו לד"ר רונית מרוז, ראש הפרוייקט להוצאה מדעית של ספר הזוהר - 67

ביבליוגרפיה - 70

מבוא

ההתעניינות שלי בספר הזוהר ובמחברו החלה עוד בחטיבת הביניים, כשפגשתי לראשונה מורים ורבנים שהתייחסו ברצינות לתורת הסוד ולספר הזוהר ונתנו להם מקום מרכזי. שם, ובמקומות נוספים, פגשתי את 'תורת הסוד' כמעט בכל תחום ביהדות: בספרים ובפרשנות להם, בבית המדרש, בדרשות הרבנים ובשיחות מוסר וחיזוק, בקמעות¹, באגדות וסיפורי מעשיות², ובאמונות שונות על גלגול נשמות ועניינים דומים. התחושה שקיבלתי היא שקיים דבר בשם 'מיסטיקה יהודית'.

כתוצאה מהמפגש הזה, הרגשתי ניגוד חריף בין כל התופעות הללו לבין מה שגדלתי עליו – יהדות מאוד לא מיסטית, בלי קמעות וחמסות, בלי אמונות תפלות (או לא תפלות...) וסיפורי ניסים על שדים ורוחות – בקיצור, רציונליזם במיטבו.

כשגיליתי בשלב מסוים שאכן, למרות הכול, יש סוד ומיסטיקה, ויש את ספר הזוהר והאר"י ואגדות במסכת חגיגה, וכולם חלק מהיהדות – התחלתי להתעניין. קראתי קצת באינטרנט על הנושא, בעיקר מהזווית הביקורתית של העניין (בויקיפדיה ובפורום 'עצור כאן חושבים'³). כך הגעתי לדיון אודות זהות מחברו של ספר הזוהר. בתחילה היה נראה כאילו יש שתי תיאוריות: המסורתית, המיסטית, הרבנית – לפיה רשב"י הוא שחיבר את ספר הזוהר, והמחקרית והרציונליסטית, לפיה הזוהר חובר מאוחר יותר. קראתי קצת מהדיונים על כך, אבל לא ירדתי לעומק הטענות לכאן ולכאן⁴. בהמשך גיליתי שהסיפור מורכב יותר.

בשנה שעברה התאפשר לי לבדוק את הנושא לעומק במסגרת עבודת הגמר. הגשתי הצעה לעבודה בנושא מחבר ספר הזוהר, וההצעה התקבלה. למעשה, העבודה שכתבתי עוסקת לא רק בזהות מחברו של ספר הזוהר, אלא גם באספקטים רחבים יותר של ספר הזוהר ותורת הסוד בכלל.

הפרק הראשון, כהקדמה לעבודה כולה, סוקר את תולדות תורת הסוד ואת השיטות השונות ביחס לקדמותה או אי-קדמותה של התורה הזו. הפרק השני עוסק בספר הזוהר עצמו, בחטיבות השונות המרכיבות אותו, בפרסום הראשוני שלו ובהדפסתו. הפרק השלישי עוסק במעמדו של הזוהר לאורך הדורות, החל מפרסומו והתגבשותו לספר אותו אנחנו מכירים כיום כ'זוהר'. הפרק הרביעי סוקר את המחקר של מחבר ספר הזוהר לאורך הדורות. הפרק החמישי בעבודה עוסק בחוקרי ימינו, במחקרים ובספרים שלהם, ובראשם גרשום שלום. הפרק השישי עוסק בתופעה המרתקת של ההתחדשות הקבלית והזוהרית בימינו וסיבותיה.

*

¹ היום כבר קיימת תעשייה שלמה של קמעות קבליות. חיפוש של הצירוף 'קמעות קבליות' בגוגל מעלה לא פחות מ 3,700 תוצאות.

² זכור הסיפור שנפוץ בזמן מבצע 'עופרת יצוקה', לפיו 'רחל אימנו' התגלתה לחיילים בעזה והזהירה אותם שלא להיכנס לבית מסוים, שהתברר כממולכד. קיימים אינספור סיפורי צדיקים וניסים ויש להם ביקוש רב. תעיד על כך ההצלחה של ספרי 'אביהם של ישראל' שפורסמה על הרב מרדכי אליהו לאחר פטירתו.

³ פורום בנושא יהדות ורציונליזם והזיקה בניהם. http://www.hydepark.co.il/forum.asp?forum_id=1364.

⁴ למי שמעוניין להעמיק בדיון ובהוכחות לכאן ולכאן, אני ממליץ לקרוא את ההקדמה לספר 'משנת הזוהר', ובייחוד את עמ' 78-107.

לקראת סיום העבודה שלחתי לרבנים שונים שאלות על ספר הזוהר , מתוך כוונה להרכיב תמונה מסוימת של דעותיהם של רבני ימינו על הזוהר . מפאת קוצר הזמן וקשיים טכניים נוספים הספקתי להכניס לעבודה תשובות של רבנים בודדים בלבד, אך גם תשובות אלו מספקות תמונה מסוימת על מעמד ספר הזוהר בימינו. כמו כן ראינתי את הרב עדין אבן ישראל שטיינזלץ על נושאים של ספר הזוהר, קבלה ומחקר. תמליל הראיון מובא בסוף העבודה. ד"ר רונית מרוז, העומדת בראש הפרויקט להוצאה מדעית של ספר הזוהר, השיבה בנדיבותה על שאלות שהפניתי אליה בנוגע לפרויקט. התשובות לשאלות גם הם מופיעות בסוף העבודה.

*

בעבודתי נעזרתי ונתמכתי באנשים רבים ואני מבקש להודות להם. בראש ובראשונה לישיבה ולצוות שאפשרו לי לכתוב את העבודה, עזרו והתעניינו: ראשי הישיבה שליט"א, ד"ר דוד נחמן, שוקי זקבך, אמיר בן גל, עשהאל אבלמן, ר"מים, רמ"שים ומדריכים בעבר ובהווה, ולשלומית ושאר הספרנים בספריית הישיבה.

למנחה העבודה - הרב שאול יונתן וינגורט. על כל תשומת הלב, על השיחות על העבודה ומחוצה לה – תודה רבה.

אני מודה לכל החברים, הקרובים יותר והקרובים פחות, שהתעניינו בעבודה, עזרו ו תמכו. למשפחתי - על התמיכה בגשמיות וברוחניות. תודה לחוקרים ולרבנים שהקדישו מזמנם לענות לשאלות, ובמיוחד לרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ) ולד"ר רונית מרוז.

*

פרק א: תולדות תורת הסוד

1. תורת הסוד היהודית עד כתיבת הזוהר

מחבר ספר הזוהר לא היה הראשון לעסוק בתורת הסוד על ענפיה השוני. ס. יהודים רבים עסקו בנושא, וספרים רבים נכתבו עליו, טרם פרסום ספר הזוהר במאה השלוש עשרה ע"י ר' משה די ליאון.

בפרק זה אעסוק בתורות הסוד שקדמו לספר הזוהר, ובגישות השונות לתורות אלו בקרב חכמי ישראל. אנסה לבחון את מקומו של הזוהר ברצף של התורות שקדמו לו, ולבחון אם היווה המשך או חידוש ביחס לתורות הללו. תוך כדי בחינת דברים אלו אנסה לברר את ייחודו של ספר הזוהר, להבין מה יתרונו על פני ספרים אחרים בתחום הסוד, ומדוע הוא התקבל בצורה כמעט טוטאלית בעולם היהודי עד שהיום נחשב כאחד מספרי היסוד בארון הספרים היהודי. חלק מדברים אלו יתבררו יותר בפרקים הבאים.

את התשובות לשאלות הללו אנסה להביא הן מדברי הרבנים הרלוונטיים והן מדברי החוקרים.

2. ראשית תורת הסוד

הן במחקר והן אצל הרבנים קיימות תפיסות שונות בשאלת ראשיתה של תורת הנסתר ביהדות⁵.

לדעתי, יש לחלק את אופן ההגדרה של ראשית תורת הסוד לשתיים:

הראשונה, היא הגדרת זמן מסוים בהיסטוריה בו החלה להתגבש תורת הסוד בישראל, כתוצאה מנסיבות היסטוריות כלשהן.

השנייה, יותר מורכבת, גורסת שתורה זו התגלתה באופן מצומצם יותר בזמן או תקופה מסוימת, נמסרה והתפתחה בקרב קבוצות מצומצמות ולא הופצה בציבור, והתפשטה והורחבה לאורך הדורות, בהתאם למציאות ההיסטורית בכל דור.

החלוקה לשתי הקבוצות הללו אינה קבועה לפי החלוקה בין רבנים לחוקרים, ושתי ההגדרות מצויות הן בכתבי הרבנים והן במחקר. אופן ההגדרה הראשון נוכח בעיקר בכתבים הראשונים העוסקים בחקר הקבלה והסוד. בכתבים אלו, מבקשים החוקרים לתארך את ראשי תורת הסוד בזמן ספציפי וקבוע⁶. בתגובה לכך, נדרשו הרבנים להגן על קדושת תורת הסוד (בעיקר בהקשר של טענות על קדמות ספר הזוהר⁷), ולומר באופן חד וברור שתורת הסוד היא קדמונית והייתה מאז ומעולם חלק מתורת ישראל.

לעומת זאת, הרבנים והחוקרים בתקופות מאוחרות יותר הציגו את התפתחות תורת הסוד באופן יותר מורכב. החוקרים הסבירו שספרות מצומצמת נכתבה ע"י חוגים מסוימים בימי בית שני, לאחר מכן היא פותחה בכיוונים שונים עם יצירתה של תורת הקבלה, ושוב השתנתה עם השנים

⁵ המחקר מבחין בין תורות הסוד שקדמו לקבלה, ובין הקבלה עצמה, היינו התורות המיסטיות שהתגבשו בשלהי המאה ה-12 בפרובאנס ובצפון ספרד. המקובלים תופסים את הקבלה כהמשך ישיר לתורת הסוד ולא מבחינים בניהם. וראה בהמשך.

⁶ למשל ההיסטוריון צבי היינריך גרץ (1817-1891), ראה להלן.

⁷ להרחבה בנושא זה עיין הוס, כוזהר הרקיע עמ' 284-358.

ועם השיטות השונות שהתפתחו בקרב חכמי ישראל . הרבנים גם הם מסבירים שמדובר בהתפתחות מורכבת : נתינתה של תורת הסוד באופן מצומצם בהר סיני , העברתה מדור לדור , ופיתוחה במשך השנים בהתאם לנסיבות ההיסטוריות. להלן אציג את עיקרי הדעות בנושא.

א.3. חוקרים : תפיסת החוקרים הראשונים

במאה ה-19, כשהחל מחקר היהדות ע"י תנועת "חכמת ישראל"⁸, הדעה הדומיננטית על תחילת תורת הסוד והקבלה בקרב החוקרים בתנועה, הייתה זו של ההיסטוריון צבי גרץ :

"והנה קמה חכמה חדשה , ידיעה תופסת רבים בלבבם בעוצמת כוחה ו בקסם דמיוניה ולוקחת נפשות במסתוריה ובסודותיה , ותתקע יתידה בלב תורת ישראל , ותוצר לה מקום בהיהדות, אף תקפה בעצומיה הרבים מגדולי האומה וטוביה בניה . ובעלי החכמה הזאת השכילו לתת לה פנים של הדרת זקנים חכמת אמת, חכמת חקר אלוה אשר מוצאה מימי קדם קדמתא , חכמה שבאה בקבלה איש מפי איש מאבות כנסת ישראל מימים קדמונים, עד כי הקדישוה והעריצוה רבים משלומי אמוני היהדות; ולמרות היותה מולדת חוץ ולמרות היות יסודותיה בתוקף הרגש הדמיוני , קרא לה שם "חכמת האמת" וגם "חכמת נסתרה" או בראשי תיבות "תורת הח"ן". זמן לדתה של חכמת הקבלה הוא, בימי המחלוקת הראשונה על ספרי הרמב"ם בשנים האחרונות לאלף החמישי . המחלוקת על אודות ספרי הרמב"ם הייתה הסיבה הראשונה להתפרסמות הקבלה והתפשטותה בימי הדור ההוא."⁹

כלומר, לשיטת גרץ, תורת הקבלה והסוד הם תורות מאוחרות שנוצרו בעקבות המחלוקת בין "המתחכמים המתפלספים"¹⁰, שטענו שצריך ללמוד פילוסופיה, וה"תמימים בוחרי דרך אמונה" שהסתייגו מלימודים בסגנון זה.

חוקרים מאוחרים יותר¹¹ טוענים, שטענותיו של גרץ וסיעתו היו בהתאם למגמתה הרציונליסטית של תנועת "חכמת ישראל" שטענה שהיהדות היא רציונאלית. תורת הסוד, שמבחינתם אינה כזו, אינה חלק מהיהדות. לטענת המבקרים, הרצון להוכיח זאת השפיע על המחקר שלהם, ואכן, לא קשה להבחין בכך. יש לציין שאפילו מתרגם הספר של גרץ לעברית, שמואל פנחס רבינוביץ', מעיר ש"דעת הרב המחבר שהקבלה היא חדשה בגבול ישראל מראשית האלף השישי אינה דעה מקובלת ומקוימת לרוב חכמי ישראל וחכמי אומות העולם"¹², ומציין שניתן להוכיח בקלות ממקומות 'אין

⁸ תנועה של משכילים יהודים במאה ה-19. תנועה זו ייסדה את החקר האקדמי של מדעי היהדות והי' הודים. מטרתה הייתה להציג את היהדות בפני העולם האירופי המשכיל של אותה תקופה, ולבסס את היהדות על יסודות מדעיים מודרניים. תנועת 'חכמת ישראל' ביקשה לסייע ליהודים לחקור ולחזור אל העבר כפי שעמים שונים עשו באירופה - ברוח התנועה הרומנטית, ובנוסף ביקשו להציג את היהדות באור חיובי כנגד האנטישמיות. ראה: פינר, מהפכת הנאורות.

⁹ גרץ, דברי ימי ישראל, עמ' 69.

¹⁰ שם.

¹¹ ראה למשל דן, המיסטיקה העברית הקדומה, עמ' 10.

¹² גרץ, דברי ימי ישראל, עמ' 69 הערה 1.

מספר' מהתלמוד והמדרשים שהיו לתורות הללו "מהלכים בימי המשנה והתלמודים, מראשית ימי הגונסטיות"13.

4. חוקרים: ראשית המיסטיקה ותורת הסוד היהודית בתפיסת החוקרים בימינו

לפני הצגת דעתם של חוקרי ימינו, יש להזכיר שהמחקר היום מבחין באופן ברור מאליו בין תורות הסוד הקדומות לבין הקבלה, שהיא תורה שהתפתחה מאוחר יותר¹⁴. אמנם, קיימת זיקה מסוימת בין הקבלה לתורות הסוד הקדומות, אך בפירוש לא מדובר בהמשך ישיר לתורות הללו. לפי החלוקה הזו, תורות הסוד הקדומות התפתחו החל מהמאה השישית עד לשקיעתם במאה השמינית, עם התפתחות התנועה הרציונליסטית ביהדות. לעומת זאת, תורת הקבלה החלה רק בשלהי המאה השתים עשרה. לפי חלוקה זו, הקבלה אינה חלק אינטגרלי מתורות הסוד הקדומות, אך יונקת מהן. לעומת החוקרים, המקובלים אינם מקבלים את החלוקה הזו ומתייחסים אל הספרים של "תורת הסוד הקדומה" כספרים קבליים מיתיים-קדמוניים.

בכל אופן, חוקרים רבים, ובראשם גרשום שלום¹⁵, לא איחרו את תורת הסוד היהודית עד לשלהי תקופת הגאונים כמו גרץ, אלא הגדירו את ספרות ההיכלות כספרות המיסטית הקדומה ביותר ביהדות. לטענתו, שורשיה של ספרות זו נעוצים בתקופת התנאים, והתגבשותה והתפשטותה הייתה בתקופת התלמוד.

בספרות ההיכלות והמרכבה קיימים כעשרים וחמישה חיבורים, שונים בצורתם ובגודלם. החיבורים עוסקים בנושאים שונים: קוסמוגוניה וקוסמולוגיה, היינו מעשה בראשית ודרך התהוותם של העולמות ה שונים. חיבורים אחרים עוסקים במאגיה - כישוף, שימוש בשמות המלאכים, סגולות שונות נגד מזיקים וכדומה. חלקם עוסקים בתיאור העולמות העליונים על פי "מרכבת יחזקאל". חלק מהחיבורים עוסקים בקצרה גם במשיחיות, וחיבור אחד עוסק כולו בנושא זה - ספר זרובבל.

כאמור, גרשום שלום טען, כי ספרות ההיכלות והמרכבה היא חלק מהספרות התלמודית ומהמדרשית. עולמם של חז"ל, לדעת שלום, איננו מובן ללא הקביעה שיש בו צד מיסטי המשמש בסיס לדברי חז"ל. גישה זו התקבלה כמעט לחלוטין בקרב החוקרים.

ברם, ישנם חוקרים אחרים, ובראשם א.א. אורבך¹⁶ אשר חולקים על שלום, ומדגישים את נקודות הריחוק בין ספרות ההיכלות וספרות התנאים והאמוראים, על אף נקודות המגע מסוימות. יוסף דן מנתח באריכות סוגיה זו וטוען:

"אין המקורות שבידינו מספקים ראיה מספיקה לא להרחקה הגמורה שבין מעשה ארבעה שנכנסו לפרדס לבין ספרות ההיכלות כפי שטוען אורבך, ולא לזיהוי הגמור של מעשה זה עם תורת הירידה למרכבה שבספרות ההיכלות כפי שטוען שלום. אין אפשרות

¹³ שם.

¹⁴ ראה למשל דן, תולדות א', עמ' 95.

¹⁵ ראה שלום, זרמים עיקריים; שלום, גנוסיס יהודית.

¹⁶ ראה אורבך, המסורות.

לנתק מעשה זה ממסורת הסוד בתקופת התנאים, ואין כל אפשרות להיאחז בו ולטעון כי ספרות ההיכלות היא מסורת הסוד זו¹⁷.

כך או כך, מקובל בקרב חוקרי ימינו לתארך את ראשית הופעת המסתורין בישראל, פחות או יותר, לתקופת בית שני.

א.5. רבנים: ראשית תורת הסוד על פי דעות הרבנים במאה ה-19 – הרב הלל צייטלין

הרבנים הראשונים שעסקו בהוכחת קדמות הקבלה והסוד, עשו זאת באופן חד ופשוט וטענו שהייתה חלק מהתורה מאז נתינתה בסיני. ההתייחסות של הרבנים לנושא הייתה כתגובה לטענות החוקרים על איחורה של תורת הסוד. התגובות הפכו מתוחכמות יותר ויותר עם הזמן, ובהמשך החוקרים הגיבו עליהם.

אחד הרבנים הבולטים שהגיבו על טענות אלו היה הלל צייטלין. צייטלין (1871-1942), סופר ועיתונאי, היה מחשובי רבני פולין במאה העשירי, ועסק רבות בתורת הסוד ובכלל ובספר הזוהר בפרט.

במאמרו "קדמות המסתורין בישראל"¹⁸, מנסה צייטלין להוכיח שהקבלה הייתה חלק מהיהדות מאז ומעולם, ולמעשה הייתה חלק מהתורה שניתנה בהר סיני, כנגד הדעות המאחרות את תורת הנסתר והקבלה. במאמר זה הוא מסכם את הטענות המרכזיות על איחור הנסתר והקבלה ומתמודד עימן. המאמר מסכם (או לפחות מתיימר לעשות זאת) באופן מקיף את טענותיהם של ה"מאחרים את המסתורין בישראל" ומנסה דוחה אותם.

בנוסף, צייטלין מנסח במאמר, אולי לראשונה בהיסטוריה, רשימת עקרונות של תורת הקבלה ש'התקבלו על כל העוסקים בתורה בתורת הקבלה'¹⁹. רשימה זו נכתבה כנגד הטענה שהקבלה אינה תורה אחת, אחידה וברורה שיסודה מסיני, אלא תורות שונות שפותחו ע"י רבנים מזרמים שונים בכיוון ייחודי לכל רב בפני עצמו.

א.6. רבנים: במאה ה-20 - דעת הרב יהודה ליאון אשכנזי

הרב יהודה ליאון אשכנזי (1922-1996), ממנהיגי יהדות צרפת והוגה דעות, עסק גם הוא בשאלת התפתחותה של תורת הסוד.

לפי התיאוריה שלו²⁰, הקבלה היא אכן קדומה וניתנה לעם ישראל בהר סיני, בדומה לדעתו של הלל צייטלין. אך החידוש בתיאוריה שלו היא, שהקבלה השתנתה ותפסה צורה מסוימת בהתאם לתנועות העולמיות שהתפתחו באותה תקופה. כלומר, ה'הארה' (במובן של תפיסה חדשנית שבאה לעולם) שהופיעה דרך תנועה עולמית כלשהי, הופיעה גם בתוך תנועת הסוד היהודית, באותו הזמן.

¹⁷ דן, תולדות א', עמ' 303.

¹⁸ צייטלין, בפרדס הקבלה והחסידות, עמ' 55.

¹⁹ צייטלין, בפרדס החסידות והקבלה, עמ' 55-79.

²⁰ תלמידו, הרב אורי שרקי, מציין בשו"ת באתר האינטרנט שלו (<http://ravsharki.org/content/view/2088/741>) שהבסיס לתיאוריה של הרב אשכנזי הוא בעיקרו בספר 'שערי אורה' לר' יוסף ג'קטיליא.

כך למשל, הרב אשכנזי מסביר שהנביאים, שלדעתו גם הם חלק מהתנועה הקבלית, 'הגיבו' על תנועת המיתולוגיה שהתפתחה בתקופתם. וכן, תורתם של 'יורדי המרכבה' - הכינוי לחוג המצומצם שעסק בתקופת הסוד בתקופת בית שני – הייתה 'תגובה' לתנועת המיסטיקה.

את ההמחשה לתיאוריה ניתן לראות בטבלה הבאה²¹:

ראש התנועה	התנועה בקבלה	התנועה העולמית
משה	נביאים	מיתולוגיה
רשב"י	יורדי המרכבה	מיסטיקה
האר"י	קבלה ספרדית	פילוסופיה
הבעל שם טוב	חסידות	פסיכולוגיה
הרב אברהם יצחק קוק	"התורה הגואלת"	כלליות- סוציאליזם ולאומיות

7.א. עצם קיומה של תורת הסוד

עצם קיומו של חלק 'סודי' ביהדות, מעורר תהיות רבות: מדוע קיים חלק כזה? האם לא ניתן להסתפק בתנ"ך ובתלמוד כפשוטם, ובהלכה ובאגדה הברורים לכל? איזה חוסר בא חלק זה למלא, אם בכלל? ומדוע הוא 'סודי' ומיועד ליחידים בלבד?

גם בשאלה זו, חלוקים הרבנים והחוקרים: הרבנים מבקשים לטעון שביהדות קיימים מישרים שונים של הבנה ועומק. תורת הסוד היא החלק העמוק היותר של התורה, וככל חלק אחר בה, חובה על כל אדם ללמוד בו, כפי יכולתו. זאת ועוד: מקובלים רבים משבחים את לומדי תורת הסוד והקבלה, מאריכים בשכר שיזכו לו בעולם הזה ובעולם הבא, ומזהירים בחריפות מהימנעות מלימוד תורת הסוד²².

הרב דניאל פריש (1935-2005) מציג גישה זו בספרו "שערי זוהר"²³:

"הנה יש בתורה ארבעה חלקים, והם פשט רמז דרש סוד²⁴. וכתב האריז"ל: כי חייב האדם לעסוק בכל בחינה מהם כפי אשר יוכל להשיג, עד מקום שידו מגעת, ומחויב לטרוח ולעשות לו רב שילמדנו, ואם לא עשה כן הרי שחסר הוא מצווה אחת מחלקי התלמוד תורה, ומחויב הוא להתגלגל שוב עד שישגיג להשלים עצמו כפי ערכו בד' חלקים אלו."

²¹ הטבלה נכתבה ע"י הרב שרקי, בשיעור "תולדות תורת הסוד" במכון מאיר בירושלים (4.8.08).
²² "ומי שהיה יכול להשיג סודות התורה והוא לא השתדל להשיגן, נידון בדינים קשים רחמנא ליצלן" (ר' אליהו מוילנא, אבן שלמה, פרק ח' אות כ"ד).
²³ פריש, שערי זוהר, עמ' קח.
²⁴ ראשי-תיבות 'פרד"ס', כפרפראזה לסיפור הידוע של 'ארבעה שנכנסו לפרדס' וראה להלן.

חלק כזה אינו נחלתו של ההמון, ומקומו בחוגים מצומצמים בין יחידי יחידים. ואכן, המשנה העוסקת בלימוד מעשה בראשית ומעשה מרכבה פוסקת, שהלימוד צריך להתקיים בפורום מצומצם ולאנשים מסויימים:

"אין דורשין בעריות בשלשה, ולא במעשה בראשית בשנים. ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו."²⁵

הגבלה זו היא תוצאה של גישה שהיחשפות של אנשים שאינם ראויים לתורות אלו עלולות להביא לתקלות שונות.

תקלה כזו נזכרת באגדה המפורסמת אודות ארבע שנכנסו לפרדס:

"ארבעה נכנסו לפרדס: בן עזאי, ובן זומא, אחר, ור' עקיבא. בן עזאי הציץ ומת, עליו הכתוב אומר: "יקר בעיני ה' המותה לחסידיו". בן זומא הציץ ונפגע, עליו הכתוב אומר: "דבש מצאת אכול דייך". אחר הציץ וקיצץ את הנטיעות, עליו הכתוב אומר: "אל תתן את פיך לחטיא את בשרך". ר' עקיבא נכנס בשלום ויצא בשלום, עליו הכתוב אומר: "משכני אחרריך נרוצה".

החוקרים נוטים להתייחס לעניין כשאלה כללית בפסיכולוגיה של הדת - מדוע יש לאדם צורך בתורות סודיות בכלל?²⁶

התשובה שהמחקר נוטה להציג היא שהצורך של האדם בתורת סוד, או לפחות בחלקים ממנה - נובע מתוך שאיפתו לבלתי מושג, לדברים שמעל הארציות ומעל המציאות הגשמית, ולרצון להידבק באלוהות.

ברוח זו כותב אביגדור שנאן:

"יש בטקסטים (=של תורת הסוד הקדומה) בריחה מן המציאות הארצית, השתחררות מן הווה ועיסוק בדברים רחוקים, סודות העתיד או ענייני עולמות אחרים. בשל כך מקבלת המציאות העכשווית שבה ניצב המיסטיקאי אופי אחר. היא הופכת להיות חשובה פחות, טפלה לעיקר ובלתי משמעותית. רגליהם של המיסטיקאים צועדות אמנם בעולם הזה, אך מעייניהם ומחשבותיהם נותנים לעולמות אחרים, שהם הם העיקר ושלאורם הם אף מפרשים את קורותיהם ואת קורות האנושות בכלל עלי אדמות."²⁷

יוסף דן טוען, שהצורך בתורת הסוד ובמיסטיקה נוצר לאחר הפסקת הנבואה. הרצון לקרבה לאלוהות, מעבר לספרים ולהלכות - הוא הכר הפורה לספרים הרבים שנכתבו בימי בית שני:

²⁵ משנה חגיגה, ב', א'.

²⁶ לסקירה מקיפה של הנושא: עיין חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 13.

²⁷ שנאן, עולמה של ספרות האגדה, עמ' 62.

"גילויים של "בת-קול" ו"רוח הקודש", גילויי אליהו, פגישות עם כוחות עליונים ("מטטרון שר הפנים") וכיוצא באלה, מבטאים את הכמיהה המתמדת לקרבה אל האלוהות מעבר לעיון הטקסטואלי"²⁸.

א.8. ייחודו של הזוהר ומקומו בהתפתחות תורת הסוד

לאחר העיסוק בשאלת ראשית תורת הסוד והדרך בה התפתחה, נעסוק בשאלת עניינו של ספר הזוהר, מקומו בתוך התפתחותה של תורת הסוד והקבלה, והחידוש שהוא מציג לעומת התורות הסודיות שקדמו לו.

לספר הזוהר אין אח ורע מבחינת התקבלותו, התקדשותו והשפעתו על תודעת הדורות, וזאת למרות הופעתו הפתאומית לכאורה בשלהי המאה השלוש עשרה. הצלחה זו אומרת דרשני, ואנשה לעמוד על הסיבות שהביאו להצלחה זו. בפרקים הבאים אעסוק בפרוטרוט בהתקבלות הזוהר בקרב הרבנים בכל דור, והדרך אותה עבר עד למעמד הגבוה לו זכה.

*

החידוש הבולט בספר הזוהר הוא היקפו: לראשונה פורסם ספר קבלה הכולל עניינים רבים כל כך, בהיקף רב. כמו כן, הספר נכתב בצורה מסודרת, בניגוד לרוב ספרי הקבלה שקדמו לו. הוא חולק לפי פרשיות השבוע, כנראה כדי לאפשר לימוד קבוע ומסודר למי שחפץ בכך.

תרמו לקבלתו של הספר גם ייחוסו של הספר לתנא מרכזי כמו ר' שמעון בר יוחאי, ומתוך כך הגדרתו כיצירה תנאית שנוצרה במאה השנייה. ייחוס זה היה אולי הגורם העיקרי שעזר להתקבלות הזוהר. בפרק השני והשלישי אעסוק בנושאים אלו בהרחבה.

א.9. חקירת מהות ספר הזוהר

ניתוח פנימי של הזוהר ומהותו לא מצוי במחקר של הדורות האחרונים²⁹. ישנם מעט חוקרים שעסקו בהגדרת ייחודו וחקירה פנימית של ספר הזוהר. מלילה הלנר אשד, מהמעטים שעוסקים בתחומים אלו, כתבה על כך בהקדמה לספר "ספר הזוהר - אגדות ומעשים":

"סגנונו ה'מסתורי' של הזוהר והחוויתיות הדתית-מיסטית המיוחדת שהציע לאדם היהודי, כבשו עד מהרה את לבבות קוראיו. הדמיון והיצירתיות המיתית והארוטית הפורצים מן הספר, הפכו את הזוהר לעולם בפני עצמו. הפרשנויות המפתיעות שמציע החיבור לפסוקי המקרא, ותובנותיו העמוקות את נפש האדם בשמחותיה ובמכאוביה, מצאו הד בנפשות רבות. ואולי יותר מכל הותירה רושם בלי יימחה בלב קוראי הזוהר תפיסת עולמו, המציבה מערכת יחסית הדדית בין עולם האדם ועולם האלוהות.

²⁸ דן, תולדות א', עמ' 97.

²⁹ "מחקר הזוהר בדורות האחרונים אכן עובר תמורות חשובות. עד הדור הקודם נסב המחקר בעיקר סביב שני נושאים: נסיבות הכתיבה של הזוהר, והתורה הכלולה בו, כלומר מי היה מחברו של הזוהר, ומה היה למחבר זה לומר בשאלות המנסרות בחללה של מחשבת ישראל. אלה אמנם שאלות חשובות, אך אין בהן תשובה מספקת לשאלה מהו הזוהר; מהו ייחודו הסגולי של ספר זה, שעושה אותו למה שהנו מאז ועד היום" (ליבס, "מה אתה, ספר הזוהר?").

”... למעלה מאלו משמעותית היא העובדה שהעולם הזהיר יצר תפיסת מציאות המעניקה לאדם את היכולת ואת האחריות לתקן, לכוון ולייפות שוב ושוב את דמות האלוהות ומתוך כך את דמותו ואת דמות עולמו.

”... גיבור היצירה, ר' שמעון בר יוחאי, הפך בתודעת הקוראים ובתודעה העממית לדמות מיתולוגית. דמותו כמורה הגדול, איש האלוהים המסתורי המגלה את אור הסודות בעולם, הטביעה את רישומה בתודעת הקוראים והייתה למקור השראה וחקיקי ליוצרים ולאובה התורה והא-לוהים.”³⁰

ברוך דומה (אך מתוך גישה שונה) כותב הרב-החוקר הלל צייטלין:

”לפי תוכנו ועושרו – הזהיר הוא כולו – אלוהות. אכן חיצוניותו יש והיא ערוב וערפל. מי שחפץ לגלות לארץ מה שבשמים אי אפשר לו שלא לדבר כמו מבעד לערפל...”

”רבי שמעון וחבריו מלמדים אותנו, שבכל תנועה קלה אדם מניע עולמות עליונים; שלא רק המצוות והמנהגים מרמזים על האלוהות, כי אם גם כל אשר יעשה האדם, כל אשר יראה וישמע, יחוש וירגיש...”

”עוסק ספר הזהיר בייחוד בגופו של האדם ונשמתו ... זוהר הוא לא רק, כמו שקרא אדולף פרנק לחכמת הקבלה, הכימיה הקדומה, כי אם גם הפסיכולוגיה, האנטומיה הקדושה.”³¹

א.10. על מהותו של ספר הזהיר - רבנים

חיבורים רבים שנכתבו בשלהי המאה החמש עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השש עשרה (בעת הפולמוס על הדפסת ספר הזהיר) הצדיקו את העיסוק בספר הזהיר וחשיפת סודותיו בטענה שזמן הגאולה קרב ובא, ועמו בטלות ההגבלות על הפצת הידע הקבלי. נוסף על כך, טענו שזוהר וללימוד בו יש תפקיד בהחשת הגאולה.

מקורה של תפיסה זו בספר הזהיר עצמו - בתיקוני זוהר וברעיא מהימנא:

”וְהַמְשָׁכִילִים יִזְהִירוּ כְּזוֹהַר הָרָקִיעַ” (דניאל י"ב י') בְּהַאי חֲבוּרָא דִּילָךְ דְּאִיהוּ סֵפֶר הַזֵּהֶר, מִן זוֹהַרָא דְאִימָא עֲלָאָה תְּשׁוּבָה. בְּאֵלֵין לֹא צָרִיךְ נְסִיוֹן, וּבְגִין דְּעֵתִידִין יִשְׁרָאֵל לְמִטָּעָם מְאִילָנָא דְחַיִּי, דְּאִיהוּ הַאי סֵפֶר הַזֵּהֶר, יִפְקֹון בֵּיה מִן גְּלוּתָא בְּרַחֲמֵי. וְיִתְקַיֵּים בְּהוֹן, (דְּבָרִים ל"ב י"ב) יִי בְּדָד יִנְחֲנוּ וְאֵין עֲמֹ אֵל נֶכֶר” [תרגום: ”והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע” בחיבור שלך שהוא ספר הזהיר, מזוהרה של אימא עילאה – תשובה. אלו אינם צריכים נסיון, ומשום שעתידים ישראל לטעום מעץ החיים, שהוא ספר הזהיר, יצאו בו מן הגלות ברחמים ויתקיים בהם ה' בדד ינחנו ואין עמו אל נכר”].³²

תפיסה זו מופיעה גם בדברי ר' יהודה חייט בהקדמתו לפירושו לספר 'מערכת האלוהות':

³⁰ עם הספר, זוהר, עמ' 9.

³¹ צייטלין, בפרדס הקבלה והחסידות, עמ' 106.

³² זוהר ח"ג, קכ"ד ע"ב.

... "וְכִמָּה בְּנֵי נֶשֶׁא לְתַתָּא יִתְפַּרְנָסוֹן מֵהָאֵי חֲבוּרָא דִּילָךְ, כִּד יִתְגַּלִּי לְתַתָּא בְּדָרָא בְּתַרְאָה בְּסוּף יוֹמָיָא, וּבְגִינִיָּה (וִיקְרָא כַה, י) וּקְרָאֲתָם דְּרוּר בְּאַרְץ וְגוֹמֵר". [תרגום: וכמה בני אדם למטה יתפרנסו מחיבור זה שלך כאשר יתגלה לתחתונים בדור האחרון בסוף הימים ובגללו בארץ]. הנה מבואר מכאן שהחיבור הזה עתיד להיותו גנוז ובאותו זמן יתהנו ממנו העליונים והם המלאכים עד שיבא דרא בתראה שאז יתגלה לתחתונים וזכות העוסקים והמתפללים בו יבא משיח כי תמלא הארץ דעה אתה ' בסבתו אשר זה יהיה סבה קרובה לביאתו וזה שאמר ובגיניה – "ושבתם איש אל אחוזתו".³³

ביטויים ברוח דומה חוזרים שוב ושוב בכתבי מקובלים שונים באותה תקופה.³⁴

גם בתקופות מאוחרות יותר מובאות טענות הנותנות לזוהר תפקיד בתהליך הגאולה : ר' שמעון אבן לביא (1488-1588) כותב בפירושו לזוהר "ולפי שתורתו של רשב"י ע"ה היא המקיימת את העולם ובזכותה עתידין להגאל לכשיעסקו בה כמו שכתב הוא ע"ה 'בסוף יומיא יתגלי זוהר דילן כי בעוונותינו שרבו נשכחה מימי קדם"³⁵. ר' משה קורדוברו (1522-1570) טוען שמציאות הספר הוא 'סימן מסימני הגאולה': "דהיינו שהחיבור הזה יגנו מימי ר' שמעון ועד דרא בתראה דמלכא משיחא שאז יתגלה החיבור וימצא ביד הכל לעסוק בו. וכן היה כי ספר זה לא נתגלה מציאותו עד דורינו אלה והוא סימן מסימני הגאולה"³⁶. וכן "כבר נתבאר למעלה בשערים הקודמים כי להיות שהתחיל השעבוד והגלות על ישראל אחר שנחרב הבית בשניה ושכינה גלתה עם ישראל, לכן עמד ר"ש וחביריו לחבר ספר זה, כדי שעל ידי גלוי הסודות היה מתגלה אור התפארת והיה למלכות נחת רוח קצת ביחוד ותקון ואין ספק שגם בדורנו אלה בעסוק האדם בחכמה הזאת הוא עושה תועלת גדולה ושכינה שורה עליו בפרטות אם דרכיו הגונים".³⁷

נחתום בנימוקו של הרב דניאל פריש לכתובת ספר הזוהר : "השכינה יותר ויותר מנוחתה כאשר יתחדשו רזי תורה, שכל סוד וסוד שיתחדש למטה גורם שהשכינה תתקשר בו למעלה ותתיישר"³⁸ ובנוסף "אלמלא החיבור הזה נמנע חס ושלוש, בלי ספק נסתם ידיעת רזי התורה מכל וכל"³⁹.

³³ מערכת האלוהות, הקדמת ר' יהודה חייט, ב' ע"א-ע"ב

³⁴ עיין הוס', כזוהר הרקיע, עמ' 232

³⁵ אבן לביא, כתם פז, א, י"ב ע"א

³⁶ רמ"ק, אור יקר לתיקוני זוהר, ב, קד

³⁷ שם, קב.

³⁸ פריש, שערי זוהר, עמ' נ'

³⁹ שם.

פרק ב: ספר הזוהר

עניינה של עבודה זו הוא בעיקר סביב ספר הזוהר ושאלת זהות מחב' , והפרקים בה עוסקים בעיקר בהתרחשויות ההיסטוריות סביבו ובהתקבלותו לאורך השנים.

בפרק זה אני מבקש לעסוק בספר הזוהר עצמו : ראשית, אסקור את החטיבות השונות המרכיבות את ספר הזוהר. לאחר מכן אעסוק בהפיכתם של קבוצת טקסטים קבליים-זוהריים לקודקס שלם ואחיד, עד להתקבלותה של ה"אידיאה הזוהרית", כלומר הרעיון שקיימת יחידה ספרותית אחת בשם 'ספר הזוהר'. אעסוק גם בצדדים הטכניים של הספר : כתבי היד, ההדפסה הראשונה של הזוהר והמשמעות הנרחבת שהייתה לה ובוויכוח בין יוזמי ההדפסה ומתנגדיה . ולבסוף אביא סקירה קצרה של פירושי הזוהר ותרגומים שלו.

ב.1. ספר הזוהר : חלקיו וענייניו

ספר הזוהר כפי שאנו מכירים אותו מורכב מחלקים רבים, שעוסקים ומתמקדים בעניינים שונים. על אף שהספר מודפס כיום כספר אחד⁴⁰, הוא מכיל חטיבות שונות. חלק מהחטיבות מצוינות בדפוסים ובכתבי היד כחלקים נפרדים ואף נושאות שמות מיוחדים, ובחלקן הן מובלעות בתוך הטקסט העיקרי ללא סימן היכר חיצוני. להלן נפרט את חלקי הזוהר השונים (על פי החלוקה שמופיעה בספר "משנת הזוהר"⁴¹).

א. זוהר על התורה - גוף הזוהר. ערוך לפי סדר פרשיות התורה. לפני התחלת הזוהר באה הקדמה (בדפוס קרימונה המאמרים בהקדמה מובאים כמאמרים רגילים באמצע פרשת בראשית).

עיקרו של חלק זה הוא מדרש על דרך הסוד לפרשיות התורה. הדרשות אינן אחידות באורכן. מאמרים רבים נכתבו כדרך מדרשי אגדה רגילים, ללא שימוש במושגים מיסטיים. מדרש זה אינו מקיף את כל פרשיות התורה : בספרי במדבר ובדברים חסרים לגמרי מ' אמרי הזוהר לפרשיות רבות ובפרשיות אחדות מצויים רק מאמרים בודדים.

ברוב הפרשיות מספר הפסוקים הנדרשים מצומצם ביותר. לעיתים הדרשות אינן נוגעות לענייני הפרשה אלא במידה מועטה ובצורה רופפת. לפני הדרשות על פסוקי הפרשה מצויות פתיחות, כלומר דרושים על פסוקים ממקומות שונים, לרוב מתהילים, שתפקידן לשמש מבוא לענייני הפרשה. במקומות רבים הפתיחות הן עיקר הדרשה. בדרך כלל מובאים הדברים בשם חכמי התלמוד, אבל יש גם דרשות אנונימיות במידה ניכרת. דרשות רבות ערוכות בצורת שיחות וויכוחים בין החכמים במסגרת של סיפורים על מסעיהם, פגישותיהם בנסיבות שונות וכינוסיהם ללימוד תורת הסוד. קומפוזיציות כאלו לפעמים הן קצרות ותוכן מרוכז בעניין מסוים, אבל לפעמים הן משתרעות על דפים אחדים והשיחות נוגעות בעניינים מרובים.

⁴⁰ יש לסייג ולהעיר שברוב הדפסות הזוהר בימינו החלקים 'זוהר חדש' ו'תיקוני זוהר' מודפסים בנפרד בסוף הספר.
⁴¹ החלוקה המובאת להלן היא על בסיס החלוקה של ספר "משנת הזוהר", עמ' 17-22 שם ניתן למצוא את מראי המקום הספציפיים לכל חטיבה. חלוקה דומה מופיעה באנציקלופדיה העברית ערך 'זוהר'. עוד חלוקה, בעלת אופי שונה, ניתן למצוא בספר "שערי זוהר", עמ' ט"ו-ל"ב.

יש גם כמה אגדות וסיפורי מעשים שאין בהם דרשות כלל. הנושאים הנידונים בפרשיות הזוהר על התורה מגוונים ביותר והם מקיפים את כל תחומי הקבלה.

חלק זה וכל שאר החלקים של הזוהר (מלבד מדרש הנעלם) כתובים בארמית.

ב. זוהר על שיר השירים - דרשות מיסטיות עמוקות על הפסוקים הראשונים בשיר השירים. דומה במבנהו לזוהר על התורה.

ג. מדרש הנעלם על התורה - מדרש מיסטי המקביל לגוף הזוהר, אבל רק לפרשיות הראשונות של ספר בראשית, פרשת שמות, וקטעים אחדים לפרשיות אחרות. גם חלק זה מכיל דרשות אנונימיות, מאמרי חכמים, דרשות במסגרת סיפורית וכן סיפורי מעשיות רבים, אך הן בצורה והן בתוכן יש הבדלים בולטים בינו לבין גוף הזוהר. במבנהו החיצוני הוא דומה יותר למדרשים הקדומים מגוף הזוהר - רוב דרושיו מנוסחים באמרות קצרות, באמרה אנונימית או בפי חכמים שונים, ולא בדרשות רחבות ומסעפות שאין דוגמתן מצויה במדרשי האגדה.

מספר החכמים הנזכרים בחלק זה גדול במידה מרובה ממספר החכמים שבגוף הזוהר ורובם באים ללא קשר אישי בניהם, שלא כחכמים שבזוהר שכולם מתוארים כבני חוגו של רשב"י. מבחינת התוכן מצומצם מדרש הנעלם לתחומים מסוימים, כגון מעשה בראשית, תורת הנפש, חיי עולם הבא וימות המשיח. אילו סודות האלוהות וסטרא אחרא, אינם נזכרים אלא ברמיזות מועטות. דרך ביאורם של הפסוקים שונה מאוד מדרכו של גוף הזוהר: במקום גילויי סודות בלשון הכתוב, מצויים רמזים משליים. למשל, סיפורי האבות נדרשים כרמזים לגורל הנשמה בעולם הזה ובעולם הבא.

לשונו של מדרש הנעלם היא בחלקה ארמית ובחלקה עברית ולפעמים באות שתי השפות בערבוביה במאמר אחד.

ד. מדרש הנעלם על שיר השירים - חלק זה מכיל מאמרים אחדים בלבד.

ה. מדרש הנעלם על רות - חיבור שלם, דומה בצורה ובתוכן למדרש הנעלם על התורה.

ו. מדרש הנעלם על איכה - מאמרים אחדים על ראשית המגילה הערוכים בצורת חילופי דברים בין בני א"י ובין בני בבל.

ז. סתרי תורה - מאמרים וקטעים לפרשיות אחדות בספר בראשית, בחלקם הגדול אנונימיים ובחלקם בשם חכמים ובמסגרת סיפורית. חלק מהמאמרים בחלק זה קרובים בצורתם ובתכנם למדרש הנעלם, כלומר פסוקי התורה נדרשים בהם על ענייני הנשמה בדרך אלגורית, ואילו מאמרים אחרים דנים דווקא בעמקי סוד האלוהות.

ח. מתניתין ותוספתא - עשרות מאמרים קצרים ומקוטעים הפזורים בפרשיות רבות, ואף משולבים בתוך חלקים מיוחדים של הזוהר, כגון "סתרי תורה" ו"רזא דרזין" בציון השם מתניתין או תוספתא. רובם ככולם אנונימיים. רובם פותחים בקריאות אזהרה לחכמים, שלא יתראו ויתעוררו לעסוק בתורת הסוד, והן מנוסחות בצורה מעורפלת וסתומה. בקטעים אחדים אין שום תוכן מלבד עצם הקריאה, ואילו במאמרים אחרים נמסרים עיקרי תורת הסוד בניסוח תמציתי, ובייחוד תורת האצילות. ההרצאות הקצרות מסתיימות לפעמים במעבר לענייני הפרשה, כלומר הן

מעין מבוא למאמרי גוף הזוהר . תשבי מעיר ב 'משנת הזוהר' ש"נראה שהשם מתניתין רומז לכך שמאמרים אלו הן מעין משנה מיסטית ביחס לזוהר, שהוא בבחינת הגמרא"⁴².

ט. סבא דמשפטים - קומפוזיציה סיפורית רחבה, שבמרכזה עומד זקן מופלא, המזדמן לחכמים בדרך בדמותו של חמר עני. בתחילת השיחה הוא מציג שאלות מתמיהות ונדמה בעיני החכמים כעם הארץ, אבל אחר כך מתברר כחכם גדול בתורת הסוד - רב ייבא סבא, המגלה לחכמים רזים נסתרים. הנושא הראשי הוא חשיפת סודות הנשמה בדיני העבדות שבתורה. חלק זה הוא עיקר הזוהר לפרשת משפטים, אבל הוא נודע בספרות הקבלה כחלק מיוחד בשם "סבא דמשפטים".

י. ינוקא - מחרוזת של דרשות על עניינים שונים במסגרת של סיפור על ילד, בנו של רב המנונא סבא, שהחכמים פוגשים אותו בבית אמו בבואם להתאכסן שם, ולתימהונם הוא מתגלה כבעל סוד, העולה עליהם בחכמתו. גם חלק זה מובלע בגוף הזוהר, בפרשת בלק (בדפוס קרימונה הוא מובא בפרשת דב רים), אך יש לו זיקה קלה בלבד לפסוקי הפרשה. בספרות הקבלה הוא נידון כחטיבה מיוחדת.

יא. רב מתיבתא - תיאור מסעיהם וחזיונותיהם של רשב"י ובני חוגו בגן עדן, והסודות ששמעו שם מראש ישיבה של מעלה, בעיקר על חיי עולם הבא. חיבור זה מובלע בספר הזוהר בפרשת שלח.

יב. ספרא דצניעותא - ביאור לפרשת בראשית ברמיזות קצרות ובלשון מקוטעת וסתומה, ללא ציון שם המחבר. חיבור קצר זה הוא מן חלקים החשובים ביותר בספרות הזוהר, וכולל את עיקרי תורת הקבלה כולה בראשי פרקים. אין לו כל שייכות לפרשת תרומה, שהוא נספח בסופה, ובדפוס קרימונה מקומו בפרשת בראשית.

יג. אדרא רבא - חיבור גדול בו מבוארים ומפותחים הרעיונות הגלומים בספרא דצניעותא. מסגרת הדברים היא בכינוס ה'חברים' עם רשב"י. הכינוס מסתיים ביציאת נשמתם של שלושה חכמים מרוב התפעלות. הדרשות השונות מצטרפות לבירור מקיף של סוד האלוהות בציורים סמליים של אברי האדם.

חלק זה הוא נספח לפרשת נשא העוסקת בענייני נזירות, משום שסוד השערות הוא כאן העניין המרכזי בציור של האדם הקדמון.

יד. אדרא זוטא - הכינוס האחרון של רשב"י ובני חוגו לפני הסתלקותו. רשב"י משמיע באזני תלמידיו דרשה ארוכה שעיקר תכנה הוא סיכום הסודות, שנתגלו באדרא רבא. במצב של התרוממות רוח יוצאת נשמתו של רשב"י, ובנוסף מתואר מסע ההלוויה. חלק זה הוא נספח לפרשת האזינו כסיומו של ספר הזוהר.

טו. אדרא דבי משכנא - כינוס של רשב"י עם שלשה מבני חוגו, שבו דרשו פסוקים שבפרשת המשכן על דרך הסוד. הנושא הראשי הוא סודות התפי לה. בנוסח שלפנינו מובלע חלק זה בגוף הזוהר לפרשת תרומה.

טז. היכלות - תיאורם של שבעה היכלות בגן עדן העליון, שבהם מתעדנות הנשמות בהעלותן בכוונות התפילה ולאחר הסתלקותן מן העולם. חלק זה ערוך בשני נוסחים. הנוסח השני גדול פי

⁴² משנת הזוהר, עמ' 19

כמה מן הראשון, אבל עיקר עניינים שווה. סמוך לנוסח השני בא גם תיאורם של שבעה היכולות הטומאה, שבהם נידונים הרשעים. כל החיבורים האלה אנונימיים ורק פתיחתם מצוינת בלשון "אמר ר' שמעון". אין להם כל קשר לפרשיות שהן משולבים בתוכם.

יז. רזא דרזין - חיבור שיטתי על חכמת הפרצוף והיד. נוסח שני מקביל מובלע בגוף הזוהר לפרשת יתרו. שני הנוסחים הם עיבודים שונים של נושא אחד, הנבדלים זה מזה בכמה נקודות גם מבחינת התוכן. מקומם נקבע בפרשת יתרו. בנוסח הראשון לא נזכר שום חכם, רק בפתיחה נמסרים הדברים בשם ר' שמעון, ואילו הנוסח השני ערוך במסגרת הרגילה של שיחות בין רשב "י ובין בני חוגו.

יח. סתרי האותיות - דרשת רשב"י על סודות האלוהות הגנוזים באותיות, בעיקר על אותיות של שם הוי"ה.

יט. מאמר קו המידה - בירור סוד הייחוד בצורת ביאור לפסוק 'שמע ישראל'. בראש המאמר נזכר ר' שמעון ור' אלעזר.

כ. פירוש למרכבת יחזקאל - ביאור הפסוקים של מרכבת יחזקאל, ללא שם מיוחד. המאמר נפתח בדרשת ר' אלעזר בפני רשב"י.

כא. רעיא מהימנא - חיבור על טעמי המצוות על דרך הסוד. מפוזר בפרשיות שונות, בסמיכות לפסוקים מתאימים, אבל ברור שבצורתו המקורית היו כל המאמרים מחוברים יחד ללא קשר לסדר הפסוקים, וכך הוא נמצא בכתבי יד - כחטיבה אחת. כדמות מרכזית מופיע כאן משה רבנו, שקיבל את המצוות בסיני ועל שמו נקרא החיבור "רעיא מהימנא" (הרועה הנאמן). הוא מתגלה לחכמי הסוד ומגלה להם את טעמי המצוות הכמוסים.

כב. תיקוני זוהר - ספר בפני עצמו המכיל שבעים מאמרים בשם "תיקונים". בסופו נספחים תיקונים נוספים, שנמצאו בכתב יד אחר, וכן בזוהר חדש נאספו כמה תיקונים מתוך כתבי יד. כל תיקון מתחיל בביאורה של מילת בראשית וממשיך בביאורם של פסוקים נוספים מפרשת בראשית. חלק זה דומה בצורה ובתוכן לרעיא מהימנא.

2.ב. הפרסום הראשוני של ספר הזוהר

ספר הזוהר הופיע בעולם במאה השלוש עשרה, אך הופעה זו לוטה בערפל: מקור הספר, מחבריו, דרכי ההפצה שלו, כינויו בשם 'ספר הזוהר', התהליך של הפיכתו לקודקס אחד – כולם אינם ברורים. ננסה לעמוד על חלק מן הסוגיות הללו להלן, ובמקומות שונים בעבודה ישנן התייחסויות נוספות.

*

בהתייחסות לימיו הראשונים של הספר לאחר שהופץ, טוען בועז הוס⁴³ שהמחבר של ספר הזוהר לא הציג אותו מלכתחילה כיחידה ספרותית מוגדרת, לא השתמש בשם 'ספר הזוהר' ולא הציג את

⁴³ הדברים מובאים בהרחבה בספרו כוזהר הרקיע, עמ' 43-63.

רשב"י כמחברו של הספר. לפי הוס, הרעיון שקיימת יחידה ספרותית בשם 'ספר הזוהר' שחברה ע"י רשב"י, התגבשה רק לאחר כתיבתם של חלק ניכר מן הטקסטים הזוהריים והפצתם בקרב קהל הקוראים, ולפחות עד המאה השש עשרה, לא נוצרה הסכמה על ההיקף המדויק של ספר הזוהר. אומנם, רבנים ומקובלים השתמשו בשם 'ספר הזוהר', אבל הם לא התכוונו לאותם יחידות ספרותיות.

הוס גם מברר מתי החל השימוש בשם 'הזוהר' לציון שם הספר: הוא סוקר את ההיקף בו מצוטט הזוהר בכתבי המקובלים בסוף המאה השלוש עשרה, את הדרך בה הם מצטטים אותו והיחס שלהם אליו. הוא מסיק שגם הם לא תפסו את 'המקורות הזוהריים' כחלק מיצירה ספרותית מסוימת, ולא נקטו ביטויים מיוחדים כשציטטו טקסטים זוהריים. יש לציין שבספר הזוהר עצמו מופיעים כמה וכמה קטעים העוסקים במונח 'זוהר'⁴⁴.

רק בראשית המאה הארבע עשרה התגבשה האידיאה של 'ספר הזוהר' באופן סופי, והיא מופיעה באופן מפורש בכתבי מקובלים שונים כמו ר' מנחם רקנאטי, ר' שמעיה בן יצחק הלוי, בעל 'צורח החיים' ור' יוסף אנג'לט. הוכחה להופעתו של ספר הזוהר מופיעה בעדותו המפורסמת של ר' יצחק דמן עכו המצוטטת בספר יוחסין של ר' אברהם זכות (לעדות זו נודעה חשיבות גדולה בתחום חקירת זהות מחברו של ספר הזוהר, עליה נעמוד עליה בפרק הבא), שם הוא מציין שנשע לקסטיליה כדי לחקור את ספר הזוהר. הוא פגש שם אישים שונים, ביניהם ר' יוסף בן טודרוס אבולעפיה, רמד"ל ותלמידו ר' יעקב. כולם שמעו על ספר הזוהר וראו חלקים ממנו.

3. כתבי היד של הזוהר

החוקרת רונית מרוז, שעוסקת כעת באיסוף וליקוט כתבי היד של ספר הזוהר, טוענת שקיימים למעלה מאלף (!) כתבי יד שונים. עד כה היא מצאה ⁴⁵650.

4. הדפסת הזוהר לראשונה ומשמעותה

בראשית הופעתו של ספר הזוהר הוא לא הופץ כספר אחיד, אלא בצורה של קונטרסים בעלי תבנית משתנה. בפני המקובלים עמדו אסופות של טקסטים זוהריים מגוונים, אך הם לא ראו בהם חלקים מיחידה ספרותית אחת. ⁴⁶ הפעם הראשונה בה ספר הזוהר התגבש כקבוצה אחת של טקסטים הייתה כשהודפס באיטליה. על משמעותה הנרחבת של התגבשות זו נעמוד בהמשך.

*

"והנה בשנת ה' אלפים ר' הומצאה חכמת הדפוס, בשנת ר"פ היינו פ' לאחר מכן נדפס לראשונה כל הש"ס, ובשנת שי"ח היינו קי"ח שנים אחר המצאת הדפוס, ול"ח שנים אחר

⁴⁴ למשל "ארגמן איהו כל חיזו דנהורין ביה כלילין רצוא ושוב אינון נהורין לא מתעכבן למחזי חבורא חדא אתחברן בהוא זהר. בהאי זהר שארי מאן דשרקי שמא איהו לההוא דסתים דלא ידיע כלל" (זוהר ח"א, קמז ע"א-ע"ב). ראה עוד ליבס, זוהר וארוס, עמ' 73-76, הלבר אשד, ונהר יוצא מעדן, עמ' 437-439.

⁴⁵ ראיון של רונית מרוז עם דב אלבוים, ראה http://www.youtube.com/watch?v=GTKQN_3UFj0

⁴⁶ ראה הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 86 הערה 6 לפירוט אודות מקובלים שכאלה.

שנדפס הש"ס בשלימותו, בא זמנו של ספר הזהר הקדוש לעלות על מזבח הדפוס, העיר ה' אז את רוח המדפיסים להדפיסו בדפוס מנטובה".⁴⁷

בתיאור ציורי זה, מתאר הרב דניאל פריש את ההדפסה הראשונה של ספר הזהר במנטובה. ואכן, הדפסת ספר הזהר לא הייתה אירוע בעל משמעות טכנית בלבד, של מעבר מהעתקה מסורבלת בכתב יד להדפסה, אלא הרבה יותר, כפי שכותב הוס:

"הדפסת הקורפוסים הזוהריים במחצית השנייה של המאה השש עשרה הביאה להרחבה משמעותית במעגל הקוראים של הזהר, והיא שינתה את אמצעי הייצור של הטקסטים הזוהריים, את מחירם ואת שיטות השיווק שלהם. השליטה בהפצת הטקסטים עברה מידיהם של סוכני תרבות שהזיקו בכתבי היד ועסקו בעריכתם ובהעתקתם אל ידיהם של סוכני תרבות שעסקו בהדפסת ספר הזהר ובשיווק מהדורות הדפוס שלו".⁴⁸

תפוצתו של ספר הזהר התרחבה מאוד לאחר הדפסתו, עד כדי כך שהרמ"א (1520-1572) חש צורך למחות ב"רבים מהמון עם, כל אחד קופץ ללמוד עניין הקבלה כי היא תאווה לעיניים, ובפרט בדברי האחרונים אשר גילו דבריהם בספריהם בביאור, וכל שכן בזמן הזה שנדפסו ספרי קבלה כגון הזהר ו"הרקנ"ט שער אור"ה, אשר כל מעיין מתבונן בהם והכל הוא מבואר לדעת המעיין בהם, אף על פי שדבריה אינן מובנים על פי האמת מאחר שאין מקובל מפי מקובל, ולא זו בלבד שהמשכילים יבינו בה אלא אפילו בעלי בתים שאינם יודעים בין ימינם לשמאלם".⁴⁹

הוס, שמנתח לאורך כל ספרו את הפצת הזהר, התקבלותו ועליית ערכו ע"פ מונחים מהשדה הסוציולוגי, משתמש במונחים הללו גם כאן. הוס משתמש בעיקר במונחים שטבע הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה (מונחים בהם הוא מרבה להשתמש הם 'הון תרבותי' 'סוכני תרבות' 'כוח תרבותי'). לענייננו, טוען הוס שעד הדפסת ספר הזהר, ניסו 'סוכני תרבות' ליצור מהדורות מקיפות ככל האפשר של הזהר, ובכך 'להגדיל את כוחם' התרבותי. מגמה זו, עיצבה במידה רבה את גבולות ה'קנון הזוהרי', שנקבע ע"י המדפיסים הראשונים של הזהר במאה השש עשרה. עוד טוען הוס, שכל הפירושים הראשונים שנכתבו על ספר הזהר נכתבו בין שנות החמישים והשבעים של המאה השש עשרה, בתקופה שהחל מפעל הדפסת הזהר ולאחר שהופצו דפוסי הזהר הראשונים. כל המקובלים שכתבו פירושים רציפים לזוהר באותה תקופה (מלבד ר' שמעון אבן לביא ורמ"ק, שהיו מודעים למהדורת הדפוס אך הסתמכו על כתבי היד) ביססו את פירושיהם על נוסחי הדפוס.⁵⁰

5.ב. ההדפסות עצמן

ההדפסה הראשונה של ספר הזהר הייתה במנטובה, איטליה, בשנת שי"ח (1558). תשבי ב"משנת הזהר" מסביר את המניע להדפסה: "הדחיפה החיצונית ניתנה לה [להדפסת ספרי הזהר]

⁴⁷ פריש, שער זהר, עמ' ע"ה.

⁴⁸ שם, עמ' 227.

⁴⁹ רמ"א, תורת העולה ח"ג, פרק ד', ג' ע"ב.

⁵⁰ שם, עמ' 188. ראה שם בהרחבה הסבר סוציולוגי-תרבותי לתופעה זו.

בגזירת האפיפיור פאול הרביעי על שריפת התלמוד ומפרשיו בשנת שי"ד⁵¹ (למרות זאת, במאמרו על הפולמוס על ההדפסה של ספר הזוהר הוא מסייג מניע זה וטוען שהמניע העיקרי להדפסה היה מה שהוא מכנה 'התעוררות דתית-ספיריטואלית'⁵²).

הספר הראשון שהודפס במנטובה היה תיקוני זוהר. הסיבה לכך הייתה, ככל הנראה, משום שהמדפיסים תפסו אותו כחטיבה מקדימה של ספר הזוהר. במשך השנתיים שאחר כך הודפסו שתי מהדורות של ספר הזוהר: מהדורת מנטובה, בעלת שלושה כרכים (הודפסה בין השנים שי"ח-שי"כ) ומהדורת קרימונה, בעלת כרך אחד, שהודפסה בשנת שי"כ. שתי המהדורות סודרו על פי סדר פרשיות התורה.

מהדורות אלו התחרו אחת בשנייה⁵³, ומדפיסיהם היו מודעים זה לפעילותו של זה. את מהדורת מנטובה הדפיסו השותפים ר' מאיר בן אפרים מפדובה ויעקב בן נפתלי הכהן מגאזולו. בין יוזמי ההדפסה היה גם ראש ישיבת פיסארו שבאיטליה, ר' עמנואל מלאטיש. לעומת זאת, מהדורת קרימונה הודפסה אצל מדפיס נוצרי בשם ויסנזו קונטי, ע"י ר' חיים בן שמואל אבן גאטיני והמומר ויטוריו אליאנו.

לא כל הטקסטים הזוהריים המוכרים לנו הוכללו בהדפסות אלו. למשל, חיבור המוכר לנו היום בשם 'זוהר רות', שולב רק באופן מקוטע בדפוס קרימונה, ולא הופיע כלל בדפוס מנטובה. הוא הודפס תחת שמות אחרים ('יסוד שירים', טיהנגן שי"כ, 'מדרש הנעלם על רות', ונציה שכ"ו) אך רק כמאה שנה אחר כך הוכלל בקודקס הזוהרי, מהדורה חדשה בשם 'זוהר חדש', שהודפסה בונציה בשנת תי"ח. כמו כן, טקסטים זוהריים שלא נכללו כלל בשתי המהדורות ולוקטו ע"י 'המגיה ר' נפתלי ב"ר יוסף אשכנזי מצפת' הודפסו בשנת שני"ז בבית דפוס בסלוניקי, כאוסף המוכר לנו היום בשם 'זוהר חדש'.

במחקרו על 'התגבשות הקודקס הזוהרי' טוען בועז הוס שתהליכי ההתגבשות של הקודקס הזוהרי הגיעו לכלל סיום עם הדפסתו של ספר הזוהר, ולמעשה ההדפסה 'חתמה' את הקודקס באופן כמעט סופי.⁵⁴ אומנם, בהמשך נוספו לו מספר מצומצם של טקסטים זוהריים, ונעשו בו תיקונים, שינויים והוספות, אך ההדפסה היא שקבעה את היקף ה'קורפוס הזוהרי'.

יש לציין שמרבית המהדורות שנדפסו מאז ההדפסה הראשונה ועד ימינו (מדובר בעשרות הדפסות) הודפסו במתכונתם של מהדורות מנטובה וקרימונה, והן מורכבות משלושה ספרים: תיקוני זוהר, זוהר על התורה וזוהר חדש.

ב.6. הפולמוס על הדפסת הזוהר

התהליך של הדפסת ספר הזוהר לראשונה לא היה פשוט, ולוה במאבק חריף בין יוזמי ההדפסה ובין המתנגדים לה. המאבק התנהל בעיקר בשנים שי"ז-שי"ח (1557-1558) בעיקר בעיר פיסארו

⁵¹ תשבי, משנת הזוהר א', עמ' 108.

⁵² תשבי, חקרי קבלה א', עמ' 121-130.

⁵³ שם, שם.

⁵⁴ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 134.

באיטליה. כזכור את מהדורת הזוהר במנטובה הדפיסו השותפים ר' א' אמיר בן אפרים מפדובה ויעקב בן נפתלי הכהן מגאזול ו. בין היוזמים של ההדפסה ניתן למנות את ראש ישיבת פיסארו ר' יצחק בן עמנואל אטיש ור' יהודה בן משה דבלאניש. מי שהכין את המהדורה למעשה ר' עמנואל מבניונטו שנפטר לפני שסיים את המלאכה, אותו החליף ר' אברהם בן משולם ממודינא, חתנו של ר' יצחק מלאטיש. בכל אופן, יוזמי ההדפסה גייסו רבנים שונים לטובת ההדפסה, ופסיקותיהם הודפסו בראשית מהדורת תיקוני זוהר. הרבנים היו ר' משה פרובונצאלי, ר' משה בסולה (שאחר כך שינה את דעתו ועבר למחנה המתנגדים), ר' ישראל מרוויגו ור' משה ביבי.

בראש המתנגדים להדפסה עמדו ר' יעקב ישראל פינצי ור' מנחם מפוליניו, ומאוחר יותר הצטרף אליהם, כאמור, ר' משה בסולה, שפרסם חרם נגד המדפיסים.

המחלוקת על ההדפסה סובבה סביב כמה נקודות, בהם חלקו המדפיסים והמתנגדים. המתנגדים להדפסה טענות שונות, וביניהן:⁵⁵

א. אסור לגלות סתרי תורה ברבים, ולמרות שספרות הקבלה הייתה כבר נפוצה בכתבי היד, אינה דומה כתיבה להדפסה, משום שבעלי כתבי היד נוהרים שלא למסור אותם למי שאינו ראוי להם.

ב. לאחר שנגזרו גזירות שונות על היהודים, וביניהם הגזירה על שריפת התלמוד, הדפסת ספרים נוספים תביא להחמרת המצב.

ג. הנוצרים עלולים להשתמש בספרי הקבלה ולטובת הנצרות והנוצרים ולרעת היהודים.

ד. בכל אופן, המהדירים והמדפיסים אינם עושים את עבודתם מתוך כוונה טובה, אלא כדי להרוויח כסף.

'כלל המשותף' לכל יוזמי ההדפסה הוא שלא רק שתורת הקבלה היא לגיטימית והיא חלק מתורת ישראל, אלא שבלעדי הקבלה והוראותיה חיי הדת חלולים ומחוללים⁵⁶. להלן טענות נוספות שהועלו ע"י תומכי ההדפסה, חלקן מתייחסות לטענות נגד וחלקן עומדות בפני עצמן:

א. תורת הנגלה שבעל פה הועלתה על הכתב משום 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'. התומכים טענו שאותו עיקרון קיים כלפי תורת הסוד, ובעניין הזה אין הבדל בין כתיבה להדפסה, כפי שמוכח מהדפסת ספרי קבלה שונים: כתבי רמב"ן, רבנו בחיי, הרקנאטי ועוד.

ב. לשמירת הכתבים תורת הסוד בכתבי יד יש תועלת רק עבור העשירים, שלרוב אינם ראויים לקבל אותם. לעומת זאת, אנשים הגונים הראויים ללימוד תורת הסוד, פעמים שאין ידם משגת לשלם עבור כתבי היד. הדפסת הכתבים תוזיל אותם ותאפשר גם לאנשים הפשוטים וההגונים גישה לכתבים.

⁵⁵ ע"פ תשבי, חקרי קבלה א', עמ' 87-90

⁵⁶ שם, ראה הערה 34.

ג. יוזמי ההדפסה ראו בהפצת הזוהר עניין ששייך לזמן הגאולה והמשיח . לכן, הפצתו לפני ביאת המשיח היא הכרחית , והמונעים והמתנגדים להפצה דרך ההדפסה מעכבים את הגאולה.

ד. כנגד הטענה שהעיון בזוהר עלול להביא למינוח , הובאו שתי תשובות : (א) דברי הזוהר נוסחו בצורה כזו שמי שאינו ראוי לעסוק בהם לא יראה בהם סתרי תורה אלא יבין אותם כדברים פשוטים, שמהם לא ניתן להגיע למינוח . (ב) גם מי שיגיע למינוח, אין בכך טענה, כי היה יוצא לתרבות רעה בכל אופן.

ה. דווקא הגזירות נגד היהודים מחייבות את הדפסת ספר הזוהר, כי שריפת התלמוד והחרמת ספרי הפוסקים גרמו להתפשטותם של ספרי כפירה שונים, והדפסת הזוהר תמנע את השפעתם.

ו. אצל הנוצרים נמצאים בכל אופן ספרי קבלה רבים והדפסת ספר הזוהר לא תוסיף קלקול בנושא.

ז. ההאשמה בדבר מניעים של רווח כספי אצל המדפיסים , משוללים כל יסוד , כיוון שההוצאות מרובות והסיכויים להכנסה מועטים.

החוקרים ניסו למצוא סיבות עקרוניות יותר למחלוקת בין יוזמי ההדפסה למתנגדיה.

ישעיהו זנה הציע שהמחלוקת הייתה על רקע מאבק בין רבנים נודדים , שלימוד תורה היה אומנותם וציידו בהדפסת ספר הזוהר , לבין רבנים רשמיים בעלי מעמד קבוע שהתנגדו להפצה . כמו כן, יוזמי המהדורה רצו "למלא את החלל שקם לרגל החרמת הספרים בספרי-קבלה"⁵⁷, וגם כדי לקרב יהודים לנצרות כדי שיוכלו להסתייע בתמיכת חוגים נוצריים לטובת צרכיהם האנוכיים. ישעיהו תשבי דחה את דבריו בחריפות (הוס מציין בפשטות שהטענה איננה נכונה : שני הצדדים בויכוח היו שייכים לעילית האינטלקטואלית של יהודי צפון איטליה ובאו מרקע כלכלי דומה). תשבי טען⁵⁸ שהמחלוקת הייתה בין מתנגדי הקבלה שתמכו בעמדה הלכתית נוקשה , לבין התומכים בה ששאפו לחולל שינוי רוחני בחיי הדת ע"י הפצת תורת הקבלה. הוס דחה את תשבי, ואומר שייתכן שהמתנגדים להדפסה באמת התנגדו לקבלה , אך היו בקרב המתנגדים גם תומכים בקבלה שקיבלו את מעמדו המקודש של הזוהר. הוס בעצמו טוען שהמניע היה הוצאת השליטה על כתבי הזוהר מקרב המחזיקים בכתבי היד של הספר , ולהפיץ את הזוהר דרך ההדפסה, כדי שיהיה נגיש לכולם.⁵⁹ וכך כתב ר' ישראל מרוויגו בפסק שלו על הדפסת הזוהר : "שמותר לנו להדפיס ספר הזוהר כדי שיוכלו העניים שמהם תצא תורה להשיג ידם ולקחתם"⁶⁰.

⁵⁷ זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי, עמ' 123-124.

⁵⁸ תשבי, חקרי קבלה, א, 127-130.

⁵⁹ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 231-232.

⁶⁰ שם.

ב.7. פרשני הזוהר

ספרות הזוהר הייתה ועודנה כר נרחב לפרשנויות שונות , מאז זמן פרסומה ועד היום . השפה הארמית בה כתוב הזוהר , ובנוסף – הרעיונות והתכנים המופיעים בו שאינם בהירים למי שאינו בקי בספרות הזוהר ובנבכי תורת הקבלה , אפשרו לכותבים שונים – בעיקר רבנים מקובלים – למלא את החלל הריק למי שמבקש להבין את ספר הזוהר . לעיתים שלא על פי המשמעות הפשוטה של הטקסט. בהקשר הזה ראיתי לנכון לצטט את דבריו של ישעיה תשבי בנושא :

”המקובלים ראו בספר הזוהר אוצר בלום , שכל חכמת הקבלה כלולה בו , לרבות החידושים שנתחדשו במהלך התפתחותה , ורוב הפרשנים תלו בו רעיונות , שאין להם מקום כלל בעולם המחשבה של המחבר . דברים אלו חלים במיוחד על הפרשנות הלוריאנית שמרבית הפירושים שייכים אליה. קבלת האר”י מהווה הפיכה גמורה במושגי היסוד של תורת הסוד , והפירושים שנכתבו ברוחה של קבלה זו , חוץ מחיבורים אחדים , אינם אלא הרצאתם ופיתוחם של הרעיונות החדשים במסגרת של מאמרי הזוהר”⁶¹.

למרות שדבריו של תשבי נכונים בעיקרם , הטון הביקורתי-נוזף שלו כלפי הפרשנות הלוריאנית איננו במקום , לדעתי. עניינה של פרשנות הוא לפרש ולהסביר את הטקסט , אך פעמים רבות פרשנות משנה ומעצבת את משמעות הטקסט מחדש כדי לשרת עניינים השייכים לזמנו של המפרש. דרך כזו של פרשנות נמצאת בדברי חז”ל אינספור פעמים , במדרשי ההלכה והאגדה ובתלמוד כשהם מפרשים את התנ”ך , וגם אצל הרבנים בימי הביניים – הרמב”ם, רס”ג, ריה”ל כשהם מפרשים הן את התנ”ך והן את דברי חז”ל. אין סיבה שמפרשי הזוהר לא יעשו זאת גם.

הפירושים הראשונים של הזוהר נכתבו סמוך מאוד לזמן פרסומו , ואף בספר עצמו קיימות פרשנויות ל’מדרש הנעלם’. האדרא רבא והאדרא זוטא מציעים פירושים לספרא דצניעותא , וכך גם בתיקוני זוהר וברעיא מהימנא , שם אף נמצאת התייחסות מפורשת ל”חיבורא קדמא” (=החיבור הקדום)⁶².

לגבי פירושים של ממש על הזוהר – הוס טוען שקיימים בתרגומים לעברית ובפרפראזות של הזוהר שפורסמו עוד לפני התגבשות ה’אידאה הזוהרית’ התייחסויות פרשניות אל הספר.⁶³

ר’ מנחם רקנאטי (1250-1310), מראשוני המקובלים באיטליה והמקובל הראשון שהביא בהרחבה את ספר הזוהר בכתביו, פירש את ספר הזוהר, כשציטט אותו. כמוהו, ציטטו ופירשו את הזוהר גם ר’ יוסף אנג’לוט, ר’ מנחם ציון ור’ שם טוב אבן שם טוב.

פרשנויות רבות יותר נכתבו בסוף המאה החמש עשרה , בעיקר לאחר גירוש ספרד . בין החכמים שניתן למצוא בכתביהם פירושים על הזוהר , ניתן למנות את ר’ שלמה אלקבץ, ר’ מאיר אבן גבאי, ר’ חיים עובדיה בושאל ועוד.

הפירוש הראשון שנכתב על ספר הזוהר כולו היה ‘אור היקר’ נכתב במאה השש עשרה ע”י ר’ משה קורדוברו בצפת. כמו כן , הוא כלל פירושים רבים לזוהר בחיבורו ‘פרדס רימונים’, ובאופן כללי

⁶¹ תשבי, משנת הזוהר א’, עמ’ 114

⁶² ראה הוס, כזוהר הרקיע, עמ’ 180 והערה 5.

⁶³ שם, עמ’ 179

הוא מבסס את דרכו בקבלה בעיקר על פרשנות ספר הזוהר . פרשנות ספר הזוהר תפסה מקום מרכזי אצל מקובלי צפת , אך גם חכמים בארצות אחרות פירשו את הזוהר : ר' שמעון אבן לביא בטרופול, לוב ('כתם פז'), ר' משה איסרליש בקרקוב , פולין, ור' יהודה מסעוד במצרים ועוד . ר' אברהם גלאנטי, מתלמידי הרמ"ק, כתב פירוש בשם 'ספר ירח יקר'. תלמידי האר"י – ר' יוסף אבן טבול, ר' יוסף ארזין, ר' יהודה משען ור' ישראל סרוק, כתבו גם הם פירושים לזוהר.

בראשית המאה השבע עשרה הודפסו שני חיבורים נוספים של פירוש ותרגום הזוהר : 'תורת אמת' לר' דוד בן אברהם שמריה (הודפס בסלוניקי, 1605) ו'מקור חכמה' לר' יששכר בער מקרמניץ (פראג, 1611). באותה תקופה פורסמו לראשונה אנתולוגיות של פירושים לזוהר – ספר 'אור החמה' לר' אברהם אזולאי (חברון, 1624)⁶⁴ וספר 'אדרת אליהו' לר' אליהו לואנץ (פרידברג, 1629).

עד סוף המאה השבע עשרה הודפסו רק שני חיבורים נוספים על הזוהר – 'זוהרי חמה' (קיצור של ספר 'ירח יקר' שהוזכר לעיל) בונציה, 1655, ספר 'יודעי בינה', פירוש לזוהר שאת ראשיתו כתב ע"י ר' יוסף חמיץ ואת המשכו ר' משה זכות - הודפס בוונציה בשנת 1658.

לעומת זאת , במאה השמונה עשרה הודפסו פירושים רבים לזוהר ⁶⁵. הבולטים שבהם : 'מקדש מלך' לר' שלום בוזאגלו , ספר 'אספקלריא המאירה' לר' צבי הירש הורוויץ וספר 'יהל אור' לר' אליהו מוילנא . מלבד הפירושים , חיברו המקובלים גם ספרי עזר ותרגומים להבנת הזוהר , מפתחות, ביאורי מילים קשות וחילופי נוסחאות⁶⁶.

גם במאה האחרונה פורסמו חיבורים שונים על ספר הזוהר. הלל צייטלין כתב רבות על ספר הזוהר ותרגם את ההקדמה שלו . המקובל ר' יהודה לייב אשלג פירש וביאר את ספר הזוהר בפירוש בשם 'הסולם'. ר' ראובן מרגליות פרסם מהדורה חדשה של ספר הזוהר בעריכתו , בתוספת ציונים, הערות והקבלות לכתבים אחרים , תחת השם 'ניצוצי זוהר'. המקובל ר' דניאל פריש פרסם תרגום פשוט ובהיר לזוהר בשם 'מתוק מדבש', במטרה להנגיש את לימוד הספר לכל אחד.

⁶⁴ תשבי, בסקירתו את פירושי הזוהר (משנת הזוהר א', עמ' 114), מציין שהספר הוא 'הפירוש החשוב ביותר על הזוהר'.

⁶⁵ לפירוט ראה הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 255, הערה 141

⁶⁶ ראה תשבי, משנת הזוהר א', עמ' 115-116

פרק ג: מעמדו של ספר הזוהר

ספר הזוהר התפרסם כאוסף קונטרסים שמקורם לא ברור, זהות מחברם לוטה בערפל והתוכן שלהם חדשני ונועז. מאז, הספיק ספר הזוהר להפוך לספר המרכזי של הקבלה היהודית ולחלק בלתי נפרד מארון הספרים היהודי. הוא השפיע בצורה יוצאת דופן על ההלכה והמנהג, עיצב את המחשבה היהודית, והיום הוא מקובל כמעט על כל הפלגים ביהדות האורתודוקסית.

בפרק זה אנסה להבין מה גרם לשינוי ואיך הוא התרחש. בתחילה אסקור את גלגולי הטקסטים הזוהריים והתפתחותם עד לספר המוכר לנו בשם 'ספר הזוהר'. לאחר מכן אסקור את מעמדו של ספר הזוהר לאורך הדורות: מזמן פרסומו לראשונה, הדפסתו, מעמדו בזמן האר"י וחבורתו, ואת מעמד הזוהר בחסידות. תוך כדי כך אנסה לעמוד על תוקפו ההלכתי של ספר הזוהר לאורך השנים. סקירה נרחבת על העדנה המחודשת לה זכה ספר הזוהר במאה האחרונה תופיע בנושא לעצמו בפרק השישי.

ג.1. התגבשות הטקסטים הזוהריים והמחקר שלהם

ספר הזוהר לא פורסם כספר אחד בעל היקף ברור, אלא כנראה בקונטרסים קצרים שהופצו בין מקובלים מסוימים בספרד, ולא עמדו לפנייהם קורפוסים מגובשים של ספרות הזוהר. בנוסף, הם לא כינו את הספרות הזו בשם 'זוהר' ולא ייחסו אותה לרשב"י⁶⁷. הוס טוען שהשם 'ספר הזוהר' לא מעיד על יחידה ספרותית חדשה שהופיעה לאחר מכן, אלא על שינוי באופן התקבלותם של הטקסטים הזוהריים⁶⁸.

על תהליך ההתגבשות של הטקסטים הזוהריים ניתן ללמוד משני מקורות עיקריים: כתבי יד של הספרות הזוהרית וחיבורים שמצטטים את הספרות הזו. המחקר בנושא הוא לא פשוט, בראש ובראשונה בגלל כמות כתבי היד של הזוהר ושל המקורות המצטטים אותו⁶⁹. מרבית כתבי היד המצטטים את ספר הזוהר אינם מתוארכים ומקום כתיבתם גם הוא לא מצוין וקשה לדלות מהם מידע מספק. לא ניתן לדעת במדויק את היקף האסופה הזוהרית על סמך הציטוטים מכתבי המקובלים, אך העיון בהם מספק תמונה מסוימת של התגבשות הטקסטים הזוהריים⁷⁰.

ג.2. אזכור הזוהר אצל המקובלים במאה הארבע עשרה

הטקסטים הזוהריים השונים עמדו לפני המקובלים עוד לפני הופעת האידיאה של 'ספר הזוהר', כלומר, הרעיון לפיו קיים קובץ טקסטים בשם 'הזוהר' והוא נכתב ע"י התנא ר' שמעון בר יוחאי⁷¹. עם הופעת ה'אידיאה' בראשית המאה הארבע עשרה החלו מקובלים לאסוף קונטרסים של טקסטים זוהריים ולהפיץ אותם בתור חלקים של ספר הזוהר.

⁶⁷ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 44-45.

⁶⁸ שם, עמ' 74.

⁶⁹ כפי שכבר צוין בפרק השני, החוקרים סבורים שקיימים כאלף כתבי יד שונים של הזוהר. מספרם של המקורות המצטטים את הזוהר מגיע לאלפים.

⁷⁰ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 86.

⁷¹ שם, הערה 6.

בעדותו של ר' יצחק דמן עכו, מקובל ארץ-ישראלי מן המאה השלוש עשרה, הוא מזכיר ש"דברים גדולים" מתוך ספר הזוהר נמצאו בידי תלמידים שהוא פגש. בנוסף הוא מציין שרמד "ל חילק ומכר קונטרסים שלטענתו הוא העתיק מספר הזוהר השלם שהיה בידו.⁷²

ר' יצחק עצמו, על אף התעניינותו בספר הזוהר, לא הרבה לצטט ממנו. שני מקובלים אחרים, ר' מנחם רקנאטי (1250-1310) ור' יוסף אנגליט ציטטו פעמים רבות מהספר.⁷³

רקנאטי הוא הראשון שהביא את הכתבים בהרחבה וטען לסמכותם. הוא ציטט פרשיות רבות מן הזוהר על התורה וגם קטעים שאינם מצויים באסופות הנדפסות של הזוהר. עם זאת, יש קטעים שלמים מהזוהר שלא צוטטו על ידו: הקדמת ספר הזוהר, ספרא דצניעותא, מאמרי הפיקודין, סבא דמשפטים, זוהר איכה וזוהר שיר השירים.⁷⁴ אי ציטוט לא מראה בהכרח על כך שהחיבורים הללו לא עמדו לפניו, אך יש יסוד להניח שאכן כך היה.

כאמור, גם ר' יוסף אנגליט, מקובל מסרגוסה שבספרד, מביא בכתביו ציטוטים רבים מספרות הזוהר, בעיקר בפירושו לתורה 'לבנת הספיר'. ר' יוסף ציטט את הטקסטים הזוהריים, כינה אותם 'זוהר' (ולעיתים 'מדרש הנעלם') ייחס אותם לרשב"י והכיר בסמכותם. מעיון בכתביו עולה שהאסופה הזוהרית שעמדה לפניו הייתה גדולה יותר מזו שעמדה לפני רקנאטי – הוא ציטט מפרשות הזוהר לתורה, גם פרשות שרקנאטי לא הביא. כמו רקנאטי, גם ר' יוסף ציטט פרשיות שאינן נמצאות בזוהר המודפס, למשל קטע בשם 'מדרש הנעלם לשיר השירים'. גם ר' יוסף וגם רקנאטי לא הכירו את תיקוני זוהר ואת הרעיא מהימנא.

למרות שאי אפשר לדעת מה היה ההיקף המדויק של האסופה הזוהרית של ר' יוסף, ניתן לשער שעמדו לפניו טקסטים זוהריים ממרבית חטיבות הזוהר. כאמור, היו בידו טקסטים רבים שלא היו בידי רקנאטי. בנוסף, הוא סבר, בניגוד לרקנאטי, שזוהר רות הוא חלק מן הזוהר. הוססתם על עובדה זו וטוען שבמאה הארבע עשרה עמדו לפני המקובלים אסופות זוהריות שונות זו מזו במידה ניכרת.⁷⁵

כאמור, במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה, המקובלים הרבו לצטט מן הספרות הזוהרית בחיבוריהם השונים.⁷⁶ לעומת זאת, במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה ותחילת המאה החמש עשרה, חלה ירידה במגמה זו ומקובלים בודדים בלבד ציטטו מהזוהר בהיקף נרחב.

ר' ישראל אלנקאווה, חכם ספרדי שנרצח בפרעות קנ"א, ציטט בספרו 'מנורת המאור' את ספר הזוהר כארבעים פעמים. גם ר' מנחם ציון, שחי בגרמניה, בארץ ישראל ובאיטליה, ציטט מספרות הזוהר, וגם הביא ציטוטים לראשונה מ'תיקוני זוהר'. הוא ציטט קטעים שמקורם בכתבי רקנאטי, אך גם קטעים שלא מובאים אצל רקנאטי.⁷⁷ ר' שם טוב אבן שם טוב (נפטר ב1493),

⁷² זכות, ספר יוחסין, עמ' 88-89.

⁷³ ראה בהרחבה שם, עמ' 87-95.

⁷⁴ על החלוקה של ספר הזוהר ועל החטיבות השונות בו, ראה בהרחבה בפרק השני.

⁷⁵ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 93.

⁷⁶ ראה דוגמאות בפרק השני.

⁷⁷ הוא ציטט בין השאר מגוף הזוהר, מהאדרא רבא, מהאדרא זוטא וזוהר רות. על ר' מנחם ראה עוד הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 96.

מהמקובלים היחידים שפעלו בספרד במחצית הראשונה של המאה החמש עשרה , ציטט רבות מספר הזוהר. הוא הראשון שהתייחס לספרות הזוהר כ'ספריו של רשב"י'⁷⁸.

לאחר הירידה בהיקף העיסוק בספרות הזוהר ובליקוטו ובזיקה לגירוש ספרד , חלה עלייה בתפוצתם של האסופות הזוהריות ובעיסוק ב ליקוט ועריכה שלהם . בתקופה זו העיסוק הקבלה והכתיבה שלה מילאה מקום מרכזי יותר בספרות היהודית ובתרבות היהודית בכלל⁷⁹.

בראשית המאה השש עשרה ספרות הזוהר מצוטטת כמעט אך ורק בכתביהם של מקובלים מגורשי ספרד, והספרות דאז מלאה בציטוטים, לעיתים ארוכים מאוד, של הספרות הזוהרית.

ר' יהודה חייט, שעסק בעריכה וליקוט של הזוהר עוד לפני גירוש ספרד , ציטט בספרו 'מערכת האלוהות' פעמים רבות ממפרשיות גוף הזוהר ומתיקוני זוהר , אותם ראה כחלקים של י חידה ספרותית אחת.

ר' אברהם סבע, מקובל ספרדי שהוגלה לפורטוגל ומשם לצפון אפריקה , מתאר ספרי זוהר רבים שהיו ברשותו ואבדו לו עם ספרייתו העשירה :

'לפי שהיה אור עיני אתי / והיו בידי כלי אומנותי / ספרים עד אין מספר / לא יאומן כי יסופר / מה שהיה לי מספר הזוהר והמאורות / כפול ומכופל בכל מיני מהדורות / ולא ידעתי ספרות / בספרים מחודשים ממדרשות וספירות'⁸⁰.

מקובלים נוספים באותה תקופה הכירו את ספר הזוהר וציטטו ממנו ⁸¹ : ר' אברהם בן אליעזר הלוי, ר' מאיר אבן גבאי, ר' אברהם בן שלמה אדרוטיל, ר' יוסף אלאשקר, ר' יוסף אבן שרגא, ר' יצחק קארו, ר' שלמה אלקבץ ור' יהודה חליווה. שני מקובלים נוספים אף כתבו פירושים על ספר הזוהר : ר' משה קורדוברו ור' שמעון אבן לביא.

גם בראשית המאה השש עשרה המשיכו מקובלים ללקט ולערוך את ספרות הזוהר , והעתקה והפצה של אסופות זוהריות היוו עיסוק מרכזי של מקובלים באותה תקופה ⁸². בצד הציטוטים של ספר הזוהר בספרות המקובלים , הגיעו לידינו אסופות זוהריות בכתבי יד, שהועתקו במחצית הראשונה של המאה השש עשרה , בעיקר באיטליה ובאזורי התרבות שלה . רונית מרוז טוענת שהסיבה לכך היא שתרבות הרנסנס באזורים אלו היא שאפשרה את ההפצה והעתקה של הספרות הזוהרית בהיקפים הללו⁸³.

⁷⁸ אריאל, פירוש לעשר הספירות, עמ' 88.

⁷⁹ הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 110.

⁸⁰ גרוס, ר' אברהם סבע, עמ' 69.

⁸¹ ראה בהרחבה הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 110-114.

⁸² שם, עמ' 117.

⁸³ ראה סקירה רחבה על העתקת הקורפוסים הזוהריים בתקופה זו שם, 117-127.

3.ג. הדפסת הזוהר: קביעת היקפו של הזוהר

כפי שכבר ציינו, היקפו של הקורפוס הזוהרי לא היה מוגדר בראשיתו. כתבים זוהריים שעמדו לפני מקובלים לא עמדו לפני חבריהם בארצות אחרות ואפילו השם שניתן לקבוצת הכתבים הזוהריים לא היה אחיד.⁸⁴

המצב הזה השתנה בשלהי המאה השש עשרה, עם ההדפסות הראשונות של ספרי הזוהר, במנטובה ובקרימונה, בשנים שי"ח-ש"כ.⁸⁵ הדפסות אלו חתמו באופן סופי את היקפו של ספר הזוהר, ולמרות שאיפת המדפיסים להוציא אסופה זוהרית שלמה ככל האפשר, הם לא כללו את כל הטקסטים הזוהריים, הן משום שחלקם לא עמדו לפנייהם והן משום שהתקשו לשלב אותם במבנה המהדורה שהוציאו.⁸⁶

יש לציין שמרבית מהדורות הזוהר שנדפסו מאז ועד ימינו הודפסו במתכונתם של ההדפסות הללו (כמעט כולן ע"פ דפוס מנטובה) ולרוב ע"פ אותו עימוד.

4.ג. סמכותו של ספר הזוהר

כבר בספר הזוהר עצמו מופיעים ביטויים והכרזות על אודות מעמדו הסמכותי. רשב"י, תנא בן הדור הרביעי, הוא הדמות העיקרית בספר שמכריזה על סמכות זו, וע"פ הזוהר סמכותו עולה על סמכותם של חכמים אחרים, ונובעת מן הרשות שנתן לו הקב"ה:

"ת"ח לית רשו לבני על מאלמימר מלין סתימין ולפרשא לון בר בוצינא קדישא ר' שמעון דהא קב"ה אסתכם על ידוי"⁸⁷.

הוס טוען שהרקע להכרזות על סמכותו של הזוהר בראשית המאה הארבע עשרה (הן מפי הזוהר עצמו והן מפי המקובלים שציטטו אותו) היא ניסיונם של המקובלים שחיברו את הזוהר - ואינם מהחוגי הרמב"ן והרשב"א - לחתור תחת הגישה השמרנית שהציגו חוגים אלו ולהפיץ את תורת הקבלה והסוד בצורה רחבה יותר ממה שהיה מקובל עד אותה תקופה.⁸⁸

כבר בראשית הופעת 'האידיאה של הזוהר', במאה הארבע עשרה, מופיע הזוהר כסמכות בכמה פירושים על התורה.⁸⁹ ההסתמכות על הטקסטים הזוהריים המשיכה גם במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה ובמאה החמש עשרה, בהיקפים מצומצמים יחסית.⁹⁰

לקראת סוף המאה החמש עשרה ותחילת המאה השש עשרה חלה עלייה משמעותית במעמדו שניתן לספר הזוהר ובביטויים שביטאו את מעמדו הסמכותי. ביטויים כאלו מופיעים בכתביהם של מקובלים רבים, ובין השאר בספרו של ר' יצחק עראמה (1420-1494) 'עקדת יצחק':

⁸⁴ ראה בהרחבה על כך בפרק הקודם.

⁸⁵ על הדפסת הזוהר והפולמוס סביב ההדפסה ראה בהרחבה בפרק הקודם.

⁸⁶ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 133.

⁸⁷ זוהר ח"ג, קנ"ט ע"א. תרגום: בא וראה אין רשות לבני העולם לומר דברים סתומים ולפרש אותם פרט לנר הקדוש ר' שמעון שהרי הקב"ה הסכים על ידו.

⁸⁸ שם.

⁸⁹ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 141.

⁹⁰ ראה לעיל על היקף הציטוטים המובאים מספר הזוהר בספרות המקובלים בתקופה זו.

"שמעו ותחי נפשכם דברי פי חכם קדוש מפיק מרגליות עם היות שענייניו הם עד מאוד עמוקים והדברים עתיקים הם כמה וכמה און וחקר והפליג לתקן משלים אמיתיים ונחמדים לפקוח עיניים עורות בענייני פירושי תורתנו הקדושה והעמוקה ולהוציא ממסגר השכל האנושי האסור במחשבי מסכי חומריותו לעלות מהמדרגה האחת אל התיכונה ומן התיכונה אל השלישית".⁹¹

מקובל נוסף הוא ר' יצחק מר חיים, שאף הכריז על עדיפותו של רשב"י בענייני קבלה ונימק את הסמכות הזו בגילוי אליהו שהיה לו.⁹²

סמכות של הזוהר בשאלות של מנהג בהלכה מופיעות בתשובות המיוחסות לר' יוסף ג'יקטיליא. גם ר' יהודה חייט, מחברו של הספר 'מערכת האלוהות', ציטט מן הזוהר פעמים רבות וטען לסמכותו. הוא טען שדברי הזוהר הם אמת המידה לאמת, וגם אם דבריו עומדים בניגוד לשיקול דעתו של האדם הוא חייב לכופף את עצמו אליהם.

הכרזות על סמכותו חוזרות שוב ושוב בכתביהם של מקובלים שונים: ר' יוסף אלאשקר, ר' אברהם סבע, ר' שלמה אלקבץ ועוד. בכתבי המקובלים עולות הכרזות רדיקליות יותר, לפיהן ספר הזוהר הוא שלם ונקי מסתירות לחלוטין.⁹³

ג.5. ספר הזוהר כסמכות הלכתית⁹⁴

אזכור ספר הזוהר בשאלות של הלכה ומנהג מופיע בסמוך להופעתו לראשונה, בספרו של ר' משה די ליאון 'שקל הקודש', שם הוא מסתמך על דברי הזוהר וקובע שהחזן צריך לה שלים את מניינם של תיבות קריאת שמע לרמ"ח ע"י חזרה על המילים 'ה' א-לוהיכם אמת'. ר' שם טוב אבן גאון הסתמך על הזוהר כששינה את סדר פרשיות התפילין שלו, וכך גם ר' מנחם רקנאטי, כשציין שצריך להתעטף בטלית לפני הנחת תפילין.⁹⁵

גם מאוחר יותר, בכתבי הרבנים במאה החמש עשרה, מופיע הזוהר כמקור סמכותי בשאלות הלכה ומנהג. ר' שמעון בן צמח מדוראן (1361-1444), מחבר שו"ת התשב"ץ, הסתמך עליו בעניין שישים התיבות שבקריאת שמע, ר' יוחנן בן ר' ראובן מאוכרידה הסתמך עליו בעניין חיוב שלוש סעודות בשבת, וכך גם מחברם של התשובות המיוחסות לר' יוסף ג'יקטיליא.⁹⁶

באותה תקופה עמדה שאלה על עדיפותו של הייבום על פני החליצה. נטיית המקובלים הייתה להעדיף את החליצה, על סמך תורת הגלגול הקבלית. גם כאן הסתמכו הרבנים על הזוהר: בתשובתם של חכמי בית הדין בירושלים הם מכריעים באופן חד משמעי לעדיפות החליצה: "ואם

⁹¹ ר' יצחק עראמה, עקדת יצחק (בראשית, שער שביעי), א, עב ע"ב.

⁹² הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 143.

⁹³ שם, עמ' 145-149.

⁹⁴ ראה על כך בהרחבה חלמיש, הקבלה, עמ' 145-117.

⁹⁵ שם, עמ' 151.

⁹⁶ שם, עמ' 151-152.

קבלה היא מה לבעל הדין לחלוק? כל שכן שמצינו זאת הדעה לר' שמעון בן יוחאי, שופרא דתנאי וכמה תנאים ואמוראים⁹⁷.

גם בספר האגור (נאפולי, 1491) לר' יעקב לנדא מובאים בעניין ציצית ותפילין פסקים המבוססים על הזוהר. ר' יעקב כותב בעניין תפילין "ואני המחבר מצאתי בספר הזוהר בפרש' ת פנחס דאין לברך על שניהם אלא ברכה ... ואני תמהתי על הני רבבני החולקים על רשב' "אם היה שידעו מאמר זה ומ"מ העולם נוהגים לברך שתיים"⁹⁸.

ר' יצחק קארו (1458-1535), דודו של ר' יוסף קארו, מעיד שחכמי ספרד הפסיקו את מנהגם להניח תפילין בחול המועד לאחר שראו את האיסור בדברי 'מדרש הזוהר'⁹⁹. ר' אברהם זכות מעיד ב"ספר יוחסין" על קבלת סמכותו של הזוהר: "כבר הוא מוסכם בישראל שהדבר שלא יחלוק על התלמוד ואין מפורש בתלמוד ומצינו שם מפורש שמקבלים אותו ... ובעבור זה דברי הזוהר הם יותר אמיתיים כי הם דברי האחרונים שראו המשנה ופסקי ההלכה ות מאמרים מהאמוראים שם"¹⁰⁰.

יותר מכולם היה ר' יוסף קארו (1488-1575), מחברו של השולחן ערוך, ש"קלט הוא מן הזוהר יותר מכל פוסק אחר לפניו וכן העניק להוראותיו סמכות מרחיקת לכת יותר משעשו קודמיו"¹⁰¹. הוא הרבה להביא את הזוהר בחיבורו 'בית יוסף' על הטור, בנוגע לעניינים רבים, וביניהם: נטילת ידיים שחרית, הליכה לבית כנסת עם ציצית ותפילין, הוצאת זרע לבטלה, חזרה על 'יה' א-לוהיכם אמת', כניסת נשים לבית קברות, אכילת בשר אחר גבינה ועוד¹⁰². ידועה גם קביעתו שהנחת תפילין בחול המועד אסורה, והוא מסתמך בכל על דברי הזוהר, מתוך שבתלמוד לא מופיעה התייחסות מפורשת לנושא¹⁰³.

משה חלמיש מציין שאומנם ר' יוסף קארו לא הלך תמיד אחר הזוהר, אך עמדתו העקרונית החיובית כלפי הזוהר ושילובו בסעיפי הלכה רבים, בוודאי נתנו לגיטימציה לחכמים אחרים ללכת בעקבותיו¹⁰⁴.

בסופו של דבר ספר הזוהר נתקבל כמקור סמכותי בשאלות של הלכה ומנהג, תחילה אצל חכמי ספרד אך בהמשך גם בקרב רבנים אשכנזים רבים, שלרוב הכפיפו את סמכותו לסמכות הפוסקים¹⁰⁵.

⁹⁷ בדפס אצל הקר, עליית יהודי ספרד, עמ' 153.

⁹⁸ ר' יעקב לנדא, האגור, הלכות תפילין לו, עמ' כ"ב.

⁹⁹ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 155.

¹⁰⁰ זכות, ספר יוחסין, עמ' 45.

¹⁰¹ כ"ץ, הלכה וקבלה, עמ' 68.

¹⁰² הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 159-160.

¹⁰³ בית יוסף, אורח חיים סי' ל"א.

¹⁰⁴ חלמיש, הקבלה, עמ' 127.

¹⁰⁵ ראה שם, עמ' 140-145.

ג.6. התנגדות לספר הזוהר כסמכות הלכתית

לתופעה רחבת ההיקף של קבלת ספר הזוהר כסמכות הלכתית קמו גם מתנגדים . חכמים לא ספרדים התנגדו פעמים רבות להענקת סמכות לזוהר בשאלות של הלכה ומנהג , בעיקר כאשר הזוהר סתר מנהג שהיו מקובלים אצלם . קיימות דוגמאות לכך באיטליה ובטורקיה ¹⁰⁶ , אך ההתנגדויות החריפות ביותר הופיעו בקרב חכמים אשכנזים במזרח אירופה . כך כותב למשל ר' שלמה לוריא (מהרש"ל, 1510-1573) , בתשובה בנוגע להנחת תפילין של יד בישיבה או בעמידה :

"דע אהובי חדשים זה מקרוב באו ורוצים להיות מכת המקובלים וממדרשי הנעלמים ומחלשי הראות ולא יביטו באור הזוהר ולא ידעו מוצאו ומבואו וכוונתו , אלא שכך מצאו בספרי רשב"י. ודע אהובי שכל רבתי ואבותי קדושים ששמשו גאוני עולם ראיתי מהם שלא נהגו כך אלא כדברי התלמוד והפוסקים , ואם היה רשב"י עומד לפנינו וצווח לשנות המנהג שנהגו הקדמונים לא אשגיחין ביה כי ברוב דבריו אין הלכה כמותו וכאשר כתב הקארו. וראייה לזה שהוא כתב סודות גדולות ואזהרות נפלאות שאין לברך שתי ברכות על תפילין של ראש ושל יד ואנו לא אשגיחין ביה ומברכים שתיים . גם הוא כתב המניח תפילין בחול המועד חייב מיתה ואנחנו מניחים ומברכין עליהם"¹⁰⁷ .

גם ר' משה איסרליש (1520-1572) דחה את דבריו של ר' יוסף קארו בעניין עדיפות הזוהר על הפוסקים האחרים¹⁰⁸ .

יש לציין ששניהם לא התנגדו לקבלה ולזוהר עצמם , אלא רק הסתייגו מהעדפת הזוהר על פני הפוסקים האחרים . המהרש"ל אף חיבר פירושים לרקנאטי ולספר מערכת האלוהות וציטט מן הזוהר בספרו 'ים של שלמה' . בדומה לו , הרמ"א הסתייג מהפצת הזוהר והקבלה לכל דורש , אך הכריז על סמכותו של הזוהר , הסתמך עליו במקומות בהם לא סתר את מנהגי אשכנז ואף חיבר לו פירוש¹⁰⁹ . הוס טוען שההתנגדות של חכמי אשכנז להעדפת הזוהר על הפוסקים הייתה משום ששאפו להגן על המסורת האשכנזית מפני השפעת ההלכה הספרדית , ובעיקר מפני השפעת ספריו של ר' יוסף קארו - בית יוסף ושולחן ערוך¹¹⁰ .

ג.7. ספר הזוהר בחסידות

קדושת הזוהר וסמכותו מצאה את מקומה גם בתנועת החסידות , שקמה בזמנה של תנועת ההשכלה שהתנגדה לזוהר באופן חריף . בחסידות נוסד הקשר בין הזוהר והתלמוד 'בבחינת נשמה וגוף'¹¹¹ , אך בהבלטה יתירה של קדושת הזוהר .

ניתן לציין כמה מקורות חסידיים שמציינים את חשיבות הזוהר : על הבעל שם טוב מייסד התנועה החסידית , נכתב שהלך תמיד עם ספר הזוהר בחיקו ועשה בכוחו מעשים מופלאים וצפה

¹⁰⁶ ראה הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 169-170.

¹⁰⁷ שו"ת מהרש"ל, סימן צ"ח.

¹⁰⁸ הוס, כוזהר הרקיע, 171-172.

¹⁰⁹ שם, עמ' 172.

¹¹⁰ שם.

¹¹¹ תשב"י, משנת הזוהר, א, עמ' 44.

עמידות¹¹². הוא אף אמר על ספר הזוהר: "אור שבראו הקב"ה בשישה ימי בראשית היה האדם מביט בו מסוף העולם ועד סופו וגנזו לצדיקים לעתיד לבוא. והיכן גנזו? בתורה. ולכן כשאני פותח את ספר הזוהר אני רואה את כל העולם כולו"¹¹³.

ישעיה תשבי טוען שעיון רציני בזוהר ובספרות הקבלה לא היה נפוץ אצל החסידים, ואפילו בין הצדיקים היו מעטים בלבד שהצטיינו בידיעה יסודית ובהבנה מעמיקה בחכמת הקבלה ואף חיברו פירושים לספר הזוהר. בכל אופן, שאר החסידים ראו בזוהר יסוד חשוב של היהדות וקידשו אותו בקדושה עילאית¹¹⁴.

¹¹² כהנא, החסידות, עמ' 150

¹¹³ הורודצקי, שבחי הבעש"ט, עמ' ע"ח

¹¹⁴ תשבי, משנת הזוהר, א, עמ' 44

פרק ד: חקירת זהותו של מחבר הזוהר

1. גילוי הזוהר ופרסומו

פרשת גילוי של ספר הזוהר, הפצתו, פרסומו ברבים והויכוח על זהות מחברו - היא מהמסתוריות והמרתקות בתולדות עם ישראל. העיסוק בה החל מזמן פרסום הספר וממשיך עד היום. בפרק הקודם סקרתי את מעמדו של ספר הזוהר לאורך השנים ושינוי המעמד שהוא עבר - מאוסף קונטרסים לא מוכרים לספר שהוא חלק מהקאנון היהודי. בפרק זה אעסוק בדיון הסוער סביב הספר, שהתרחש במשך מאות שנים: מי הוא מחברו של ספר הזוהר?

2. פרסום הזוהר לראשונה

כזכור, פרשת חיבור הזוהר פרסומו והפצתו לראשונה אינה ברורה, ובידינו מידע מועט מאוד עליה. העובדה כי הזוהר **פורסם** בעולם לראשונה במאה השלוש עשרה מוסכמת הן אצל הרבנים והן אצל החוקרים, וניתן למצוא בספרות הרבנית והמחקרית אזכורים רבים לכך. כך למשל אצל ר' יהודה חייט (מקובל, ממגורשי ספרד) בהקדמה לפירושו על ספר 'מערכת האלוהות':

"ואשרינו מה טוב חלקינו שזכינו אל ספר הזוהר, אשר לא זכו קדמונינו אשר קטנם עבה ממתנינו כמו רב האיי גאון ורב ששת גאון והרב ר' אליעזר מגרמישא והרמב"ן והרשב"א והראב"ד, שכל אלו היו מכלל יודעי חן ולא טעמו מדבשו כי **בזמנם לא נתגלה**".¹¹⁵

וכן כותב ר' אברהם זכות (1452-1515) בספר ההיסטוריה שכתב, 'ספר יוחסין', אודות ר' שמעון בר יוחאי:

"ר' שמעון בר יוחאי ... והוא הידוע בכל העולם תלמיד מובהק לר' עקיבא ... וסתם ספרי - הוא, וכן ספר הזוהר המאיר לכל העולם הנקרא מדרש יהי אור שהוא מסוד ות התורה והקבלה כנוהו על שמו, אע"פ שהוא לא עשאו כיון שתלמידיו ובנו ותלמידיו תלמידיו עשוהו על מה שקבלו ממנו ... אע"פ שאלו הספרים נעשו על פיהם יותר מס' שנה אחר מותו. ובעבור זה דברי הזוהר הם יותר אמיתיים כי הם דברי אחרונים שראו המשנה ופסקי הלכות ומאמרים מהמוראים שם. ונתגלה זה הספר אחר הרמב"ן והרא"ש שלא ראוהו".¹¹⁶

קיימים גם ניסוחים אגדיים-היסטוריים מפותחים לגבי פרסומו של הזוהר. המקובל הירושלמי ר' חיים יוסף אזולאי (1724-1806) מנסח שילוב כזה, בין המסורת על כתיבת הזוהר ע"י הקדמונים לבין הידיעה על פרסומו במאה השלוש עשרה.¹¹⁷

גם ר' דניאל פריש, ממקובלי ימינו, (1935-2005), נדרש לנושא בספרו "שערי זוהר":

"הנה הראינו לדעת כי ספר הזוהר הקדוש מיוחס לר' שמעון בן יוחאי, אלא שהיה גנוז מעיני בני אדם, אבל הראשונים עסקו ולמדו בו בהצנע גדול.

¹¹⁵ מערכת האלוהות, הקדמת ר' יהודה חייט, ב' ע"א-ע"ב.

¹¹⁶ זכות, ספר יוחסין, עמ' 45.

¹¹⁷ חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, עמ' ל.

ועניין אמיתות ספר הזוהר שהוא מרשב "י וחבריו , הוסכם ונתאשר על ידי הרמ"ק ותלמידיו ... ונתאשר גם על ידי האריז"ל שקבל כל הסודות שבספר הזוהר עם ביאוריהם ממתיתבא דרקינא על ידי אליהו הנביא זכור לטוב , ונתאשר על ידי כל תלמידיו , ועל ידי כל גדולי ספרד ואשכנז שהיו אחרי האריז"ל , והבית יוסף מביאו לפסק על בביאורו על הטור , והבעל שם טוב הקדוש וכל תלמידיו , והגאון מהר"א מוילנא וכל תלמידיו , אשרו וקיימו לדבר פשוט את אמיתות ספר הזוהר מרשב "י וחבריו , ואין אחר דבריהם כלום..."¹¹⁸.

החוקרים בדורות האחרונים קובעים את זמן חיבור הזוהר למאה השלוש עשרה באופן ברור מאליהם ומתוך הנחה זו הם מתייחסים אליו במחקריהם.

ד.3. זהות מחברו של ספר הזוהר : על מה ולמה?

בכל קורא קיים רצון מסוים לדעת מי הוא מחבר הספר בו הוא אוחז . בדתות בכלל וביהדות בפרט, הרצון הזה מקבל משנה תוקף, כיוון שמחבר הספר הוא שקובע, ברמה כזו או אחרת, כמה הספר הוא משמעותי . אינו דומה ספר שמיוחס למחבר מיתי , קדוש ואלוהי , לספר שנכתב ע"י שרלטן תאב פרסום, גם אם הוא מלא ברעיונות יצירתיים ומוצלחים.

הסיבה לכך נובעת מההנחה שלאנשים מסוימים יש קירבה , או אפילו אחיזה , בטרנסצנדנטי, באלוהי, ולכן ספר שייכתב על ידם יהיה מא-לוהים, או לפחות קרוב מאוד אליו. הדברים שייאמרו או יכתבו על ידו יהיו בעלי תוקף משמעותי מאוד בעיני הקוראים . ואותו עקרון פועל גם הפוך : יצירות של אנשים ארציים , שאין להם מגע עם האלוהות , אינם נחשבים בעיני הקוראים , או לפחות לא כיצירה רוחנית- מיסטית. אינה דומה יצירתו של תנא קדום , כמעט מיתולוגי , לספר חדש, שכתב טיפוס מפוקפק, תחת הכינוי 'מקובל'.

ולעניינינו : ספר הזוהר , אם נכתב ע"י רשב"י, שונה דינו מספר הזוהר שהתחבר ע"י מחבר במאה השלוש עשרה, חשוב ככל שיהיה . ומכאן מגיעה השאלה הגדולה , בה עסקו רבים וטובים , רבנים וחוקרים, לאורך מאות שנים : מי חיבר את ספר הזוהר, ומתי?

מאידך, קיימת גם גישה הפוכה, וגם היא אפשרית . שיטה הטמונה בדברי הרמב"ם "קבל האמת ממי שאמרה"¹¹⁹. כלומר, לא משנה מה מקורו של מה שנאמר או נכתב , אלא האמת שקיימת או לא קיימת בדבר עצמו היא הקובעת. זאת אומרת, שגם אם רשב"י הוא לא מחברו של ספר הזוהר, כיוון שבספר (או בכל ספר אחר) יש תוכן אמיתי ונכון , אפשר צריך לקבל אותו ולהעריך אותו במידה המתאימה.

התשובה לשאלת זהות המחבר איננה מחקרית- תיאורטית בלבד : אם ספר הזוהר מתקבל כחיבור לגיטימי, ואף מעבר לכך – בעל קדושה רבה - הוא לא משפיע רק עולם הקבלה המיסטיקה , אלא

¹¹⁸ שיערי זוהר, עמ' י.

¹¹⁹ פרפראזה על דבריו בהקדמה למסכת אבות "ודע כי הדברים שאומר בפרקים הללו ובמה שיבוא מן הפירושים אינם עניינים שחידשתים אני מליבי, ולא פירושים שאני המצאתים, אלא הם עניינים מלוקטים מדברי חכמים במדרשות ובתלמוד [...] וגם מדברי הפילוסופים הראשונים והאחרונים, ומחבורי הרבה מבני אדם, וקבל האמת ממי שאמרו" (הקדמה למסכת אבות, ע"פ תרגום הרב קאפח).

גם ישפיע גם על הפסיקה ההלכתית, ככל מקור הלכתי-קדמוני אחר, כמדרשי ההלכה והתלמודים. כמו כן, הספר אפוף קדושה ומיסטיקה ומהווה באופן טבעי מודל למי שמבקש לנהוג בפרישות וחסידות יתר ולפי 'תורת הסוד' העילאית שבו. ואכן, גם פנים הלכתיים של ספר הזוהר התקבלו ברמות שונות, והוא השפיע על תחומי ההלכה, התפילה והמנהגים¹²⁰.

ד.4. פסאודואפיגראפיה

ההנחה הרווחת במחקר (וגם אצל חלק מהרבנים¹²¹) היא שספר הזוהר לא נכתב ע"י רשב"י ובני חוגו. המחבר השתמש בטכניקה הספרותית של פסידו-אפיגרפיה ((מיוונית: פסאודס-שקר, אפיגרפה-כתיבה), בה היצירה מיוחסת לכותב קדום יותר, ובד"כ גם מהימן ונחשב יותר מאשר למחבר האמיתי. שאלת הלגיטימיות של ז'אנר כזה נדונה ע"י לאורך הדורות, מגישה חיובית שנוקטת בדברי הרמב"ם ש'קבל האמת ממי שאמרה' ועד שלילה מוחלטת של העניין. בקרב בעלי הגישה הראשונה ניתן למצוא את ר' יצחק מסטנוב (1732-1804), ממשיכילי ברלין, שהצדיק את האופי הפסאודואפיגראפי של הזוהר והכיר בערכו¹²². גם גרשום שלום התייחס לשאלה של פסידו-אפיגרפיה ומידת האמת שבה:

'פסידו-אפיגרפיה רחוקה מרחק רב מזיוף ... החיפוש אחר האמת כרוך בהרפתקאות ייחודיות משלו, ובמקרים רבים מאוד הוא עוטה על עצמו לבוש פסידו-אפיגרפי. ככל שאדם מתקדם יותר בחיפוש אחר האמת, בדרכו שלו, כך הוא יכול להשתכנע שאחרים כבר פסעו באותה הדרך דורות רבים לפניו, ליסוד ההרפתקני שהיה במשה די ליאון, לא פחות מלגאוניות שלו, אנו חבים את אחת היצירות הראויות ביותר לציון בספרות היהודית ובספרות המיסטית בכלל'¹²³.

ד.5. פתיחה: תולדות חקר ספר הזוהר ומחברו

חקירת הזוהר ומחברו החלה למעשה מהרגע שהוא פורסם והופץ והמשיכה כמעט ברציפות עד ימינו אנו. אין בכוונתי להקיף ואף לא בקיצור את כל תולדות חקר ספר הזוהר. חקירת הזוהר משתרעת על פני מאות שנים ועשרות אלפי עמודים, ומובן שאינני מתכוון לסקור ספרות בהיקף כזה. כוונתי לנסות לסקור בקצרה את המקורות הבולטים בנושא, והדעות העיקריות בו אצל הרבנים ואצל החוקרים.

¹²⁰ ראה בפרק הקודם. קיימת ספרות ענפה העוסקת רבים במעמדו ההלכתי של הזוהר ובהשפעתו על ההלכה, המנהג והתפילה.

¹²¹ ראה למשל חלמיש, הקבלה; בניהו, ויכוח הקבלה; קדוש, הפסיקה הקבלית.

¹²² ראה בסוף העבודה, נספח: שאלות שהופנו לרבני ימינו.

¹²³ הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 327.

שלום, זרמים עיקריים, עמ' 156-204.

ד.6. תחילת החקירה: ר' יצחק דמן עכו

הביקורות הראשונה נגד קדמות הזוהר וייחוסו לרשב"י הושמעה בסמוך מאוד לפרסום הספר. את הביקורת הזו אנו מוצאים בעדות המפורסמת של ר' יצחק דמן עכו, המצוטטת בספר ההיסטורי 'ספר יוחסין' לר' אברהם זכות:

"ויש אומרים שמעולם לא חבר רשב"י ספר זה, אבל ר' משה זה [=ר' משה די ליאון] היה יודע שם הכותב ובכוחו יכתוב ר' משה זה דברים מופלאים אלה, ולמען ייקח בהם מחיר גדול וזהב רב תולה דבריו באש לי רברבי ואמר מתוך הספר אשר חבר רשב"י ורבי אלעזר בנו וחבריו אני להם דברים אלו."¹²⁴

ר' יצחק מעיד בהמשך שהוא שמע ביסוס לטענה מפי בן עירו של רמז"ל, ר' דוד די פאנקורבו, "דע באמת כי נתברר לי בלא ספק שמעולם לא בא לידו של ר' משה זה ואין בעולם ספר זוהר זה, רק היה משה בעל שם הכותב ובכחו כתב כל משה שכתב בספר הזה". ר' דוד הסתמך על עדותה של אשתו של ר' רמז"ל, שסיפרה לאחר מותו לאשת ר' יוסף די אוילה:

"כה יעשה לי אלקים וכה יוסיף אם מעולם ספר זה היה עם אישי, אבל מראשו ולבו מדעתו ושכלו כתב כל מה שכתב. ואומרה לו בראותו אותו כותב מבלעדי דבר לפניו: מדוע תאמר שאתה מעתיק מספר ואתה אין לך ספר רק מראשך אתה כותב הלא נאה לך לאמר כי משכלך אתה כותב ויות' ר' כבוד יהיה לך? ויען אלי ויאמר: אלו אודיע להם סודי זה שמשכלי אני כותב לא ישגיחו בדברי ולא יתנו בעבורם פרוטה, כי יאמרו כי מלבו הוא בודה אותם אבל עתה כאשר ישמעו שמתוך ספר הזוהר אשר חבר רשב"י ברוח הקודש אני מעתיקים, יקנוהו אותם בדמים יקרים כאשר עיניך רואות"¹²⁵.

ד.7. ביקורות נוספות

כמה וכמה ביקורות מרומזות על ספר הזוהר נמצאות בכתביהם של מקובלים שונים, וגם מקובלים שעסקו בעצמם בזוהר - ר' שם טוב אבן גאון, ר' יוסף אנג'לט, ר' יוסף אבן ואקר, ר' אביגדור קרא ועוד. הביקורות נכתבו באופן כללי על הספר והעוסקים בו, ולא עסקו במחבר הספר¹²⁶.

הפעם הבאה בה הופיעה ביקורת על קדמות ספר הזוהר הייתה אצל ר' אליהו דל מדיגו בחיבורו 'בחינת הדת', שנכתב בכרתים בשנת 1491. בספר הוא מציג את התנגדותו לקבלה, מתוך תפיסה שכלתנית. בין השאר הוא דוחה את עשרת הספ' ירות ואת התפיסה שהמצוות נועדו ל'תיקון העליונים'. במסגרת הביקורת על הקבלה ועל מקורותיה הוא מביא טענות נגד קדמות הזוהר וייחוסו לרשב"י. הוא מציג לראשונה ביקורת היסטורית, ובה הוא טוען בין השאר שהעובדה שספר הזוהר לא נזכר בתלמוד מעידה על איחורו.

¹²⁴ זכות, ספר יוחסין, עמ' 88.

¹²⁵ שם.

¹²⁶ להרחבה ראה הוס, זוהר הרקיע, עמ' 287-291.

דחייה רבנית נוספת נמצאת אצל ר' משה קורדוברו (רמ"ק, 1522-1570): הוא מתייחס לסוגיה, ודוחה את עדותו של ר' יצחק דמן עכו "וכבר חקרו על העניין בימים קדמונים בימי הרב משה דילאון ובימי ר' יצחק דמן עכו בעל ספר מאירת עיניים בכתוב בספר מעשה החסידים אשר לי. ונראה ששמעו שמעו ואותו לא ראו"¹²⁷.

ר' גדליה אבן יחיא, מצטט את עדותו של ר' יצחק וקובע: "אבל אני מאמין כי הכל הבל, והאמת יהיה שרשב"י וחבורתו הקדושה אמרו הדברים ההם ויותר הרבה"¹²⁸.

ר' עזריה דה רוסי (1513-1578), הידוע בכינויו עזריה מן האדומים, דחה גם הוא את ייחוס ספר הזוהר לרמד"ל, הביא את עדותו של ר' יצחק בספרו אמרי בינה: "והנה בספר יוחסין... כתב בשם דיין עכו דברי שקר על קצת דברי אמת לומר כי זה ר' משה הנזכר בכח שם הכותב בדא אל תוכם מלבו להג הרבה להוציא לו יקר מהמוניים נטילי הכסף"¹²⁹.

בראשית המאה השבע עשרה הופיעה ביקורת כנגד קדמות הזוהר מצד הבראיסטים נוצרים. במסגרת דיונים פנים-נוצריים, נטען שהזוהר מאוחר לתלמוד. טענה לקדמות הספר הופיעה בחיבורו של יוהן בוקסטורף האב (1564-1629) 'טבריה', אך הוא העלה ספקות בדבר. עוד טענות כנגד קדמות הזוהר עלו בחיבורו של המלומד הצרפתי הפרוטסטנטי לודוויג קפלוס 'סוד הניקוד הנגלה' (1624).

במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה הודפס לראשונה של ר' אליהו דל מדיגו 'בחינת הדת' שהוזכר לעיל. הספר נדפס בתוך החיבור 'מצרף לחכמה' של ר' יוסף שלמה דלמדיגו (המכונה יש"ר מקנדיאה, 1591-1655). 'מצרף לחכמה' הוא חיבור שנכתב בשבחה של חכמת הקבלה, ויש"ר מצרף ל'בחינת הדת' תשובות משל עצמו על הטענות המובאות בספר כנגד חכמת הקבלה. ברם, היו שטענו כי מטרתו של יש"ר בחיבור הייתה הפוכה: ע"י מתן תשובות קלושות לטענות נגד הקבלה הוא בעצם רצה לחזק את הביקורת נגדה. כך טען בן דורו וחברו, ר' יהודה אריה ממודינא (ריא"ם): "בהראותו את עצמו משיב לדברי הרב קרובו בעל בחינת הדת מכה את קדקוד המקובלים יותר ממנו [=מר' אליהו מחבר בחינת הדת]"¹³⁰.

ר' יעקב הלוי, חתנו של ריא"ם, העיד בספרו 'נחלת יעקב' על טענות שהיו בדורו נגד קדמות הזוהר. הוא לא מציין מי הוא הטוען טענות אלו, אך ככל הנראה מדובר בריא"ם. את הטענות עצמן הוא מנסה לדחות בסוף ספרו.

ד. 8. ארי נוהם: הביקורת של ריא"ם

ריא"ם בעצמו חיבר ספר ובו טענות נגד קדמות ספר הזוהר, בשם 'ארי נוהם'. הספר נכתב בשנת 1639 אך הודפס לראשונה רק בשנת 1840 בלייפציג. הספר הוא החיבור הראשון המוקדש כולו לביקורת הקבלה, והוא נכתב במקור עבור תלמידו של ריא"ם שהיה מקובל נלהב, ר' יוסף חמיץ.

¹²⁷ רמ"ק, אור יקר לתיקוני זוהר ב, קד.

¹²⁸ אבן יחיא, שלשלת הקבלה, עמ' עא.

¹²⁹ מן האדומים, מאור עיניים, עמ' 233.

¹³⁰ מודינה, ארי נוהם, עמ' סא

תשבי טוען על ריא"ם ש"במגעו עם מומרים נוצריים נזדמן לו להתווכח עמם ... וראה את הנזק הרב הנגרם ליהדות בהסתמכותם על הקבלה כתורת אמת ועל הזוהר כספר אותנטי של היהדות הקדומה"¹³¹.

בספר מועלית ביקורת נגד המקובלים, שטוענים ששיטתם באה ממסורת קדומה. ריא"ם מעלה טענות נגד קדמותם של ספר הבהיר וספר יצירה, אבל בעיקר נגד ספר הזוהר. משה אידל הוכיח שהדחייה בספר של הקבלה בכלל וספר הזוהר בפרט כוונה נגד הקבלה הנוצרית, שראתה בקבלה רעיון יהודי שקדם לתלמוד וכולל רעיונות נוצריים.¹³² הביקורת של ריא"ם יועדה בעיקרה לקהל יהודי, ולכן אזכורה של הקבלה הנוצרית שימש בעיקר כדי לנגח את המקובלים היהודים ולהצביע על הסכנה בהפצת הקבלה. בועז הוס טוען שטענותיו של ריא"ם נגד הקבלה כוונתן לשמוט את הבסיס של התפיסות הקבליות החדשות שזכו להשפעה גוברת באיטליה, ושאליהן נמשכו, גם מקורביו – ר' יעקב הלוי ותלמידו ר' יוסף חמיץ (כזכור, חתנו של ריא"ם).¹³³

ריא"ם מעלה בספר מספר טענות נגד ייחוס הזוהר לרשב"י: ראשית, הוא מביא את עדותו של ר' יצחק דמן עכו, ומקבל את עדותה של אשתו של רמד"ל כאמת מוחלטת.

מלבד ההוכחה ממקור חיצוני, ריא"ם טען מספר טענות על בסיס דברי הזוהר עצמו:

אם רשב"י חיבר את הזוהר, הוא לא אמור להיות כתוב בארמית. כמו כן, אם רשב"י הוא ראש למקובלים, ראוייה הייתה הלכה להיפסק על פיו. ריא"ם הצביע על סתירות בין הזוהר לתלמוד (בדומה ליש"ר מקנדיאה), ומהן הסיק שמחבר הזוהר לא היה בקיא בהלכה, ולכן לא ייתכן שזה היה רשב"י. הוא טוען בנוסף, שלא ייתכן שרשב"י ובני חבורתו כתבו ספר שמלא בשבחים אדירים על עצמם. ריא"ם גם טען שההופעה המאוחרת של הספר, מוכיחה שלא ייתכן שהוא קדום. הוא גם מראה שהקבלה בכלל והזוהר בפרט לא נודעו בתקופות קדומות.

עוד ראיות שהוא מצא נגד קדמות הזוהר הם בלבולים בסדר הדורות, הבאת תפילות מאוחרות ('נשמת כל חי' 'כתר יתנו לך'), ומראה מבנה דרשות ומשחקי מילים שדומים בסגנונם לאלו של חכמי קסטיליה.

ובכל זאת, על אף שריא"ם דחה את קדמות הספר ואת התכנים הקבליים שבו, הוא שיבח את היבטיו הסגנוניים, הספרותיים והפרשניים:

"ולא עוד אלא שגם הספר בעצמו (כאשר פעמים רבות שמעו אוזניך מפי) אהוב ונחמד ומשובח ומפואר הוא, אציל בכל דרכיו התורניים, כפי הפשט והמדרש והרמז, על כל החיבורים בפירושים מהתורה, וזה דרכו שכללו בסדר נאה מלא ויפה, ועריבות לשונו ואריגתו בסיפור מעשים, שהולך ומכניס בתוך הדברים, לא נהיה כמוהו מעורר ישנים ומקיץ הרדומים, מלהיב הקורא לעבודת ה' ואלו לא נכנס לפני, רק המחיצה בסודות, יהיה המחבר מי שיהיה היו שפתותיו דובבות בקבר וראוי לברכה"¹³⁴.

¹³¹ תשבי, משנת הזוהר א', עמ' 49

¹³² אידל, תפיסות שונות, עמ' 166, 174

¹³³ הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 308-309

¹³⁴ מודינא, ארי נהם, עמ' נז-נח

ריא"ם לא הפיץ את הספר ברבים, אך מתוך האגרות סביב המחלוקת על הרמח"ל (רבי משה חיים לוצאטו), מתברר שהוא הכיר את החיבור והגיב לו בחיבור שנקרא 'חוקר ומקובל'. כפי שכבר הזכרנו, 'ארי נוהם' הודפס רק שנים רבות אחרי זמן חיבורו, ע"י משכילים במאה התשע עשרה שניסו להפריך את אמיתות הקבלה.

ד.9. ביקורת הזוהר במאה השמונה עשרה

הביקורות כנגד הזוהר, ובכללן עדותו של ר' יצחק דמן עכו (שהופיעה רק במהדורה הלא מצונזרת של ספר יוחסין) וספר ארי נוהם לריא"ם, נפוצו בראשית המאה השמונה עשרה ושימשו סמך למבקרי הזוהר באותה תקופה וגם הרבה אחריה.

לעומת זאת, ר' אביעד שר שלום מבזילה דחה את הביקורת על קדמות ספר הזוהר בספרו 'אמונת חכמים' (מנטובה, ת"צ). גם ר' משה חיים לוצאטו (1707-1746), מגדולי המקובלים, התייחס לנושא בהקדמה לספרו 'חוקר ומקובל', ומדבר כנגד חכמים המזלזלים בחכמת האמת ו'עוד הגיעו לכפור בעיקרים לשלול היות הזהר הקדוש מחובר מהרשב"י זלה"ה וחביריו'¹³⁵.

בשלהי המאה השמונה עשרה כמעט שלא הופיעה ביקורת בחוגים יהודיים כנגד קדמות הזוהר. הוס טוען ש"מיעוט הביטויים הביקורתיים כנגד הזוהר בין המאה השש עשרה לשלהי המאה השמונה עשרה מעיד על מרכזיותה של הקבלה בתרבויות היהודיות ועל התבססות מעמדו הקנוני של הזוהר בתקופה זו"¹³⁶.

לעומת זאת, בחוגים נוצריים בשלהי המאה השבע עשרה ובתחילת המאה השמונה עשרה עלו וחזרו ביקורות שונות נגד הספר. ביקורת מפורטת הופיעה בספרו של ז'ן מורין, 'על מהימנות הטקסט המקראי' (פריז, 1699). מורין ציטט את עדותו של ר' יצחק דמן עכו ודחה את קדמות הספר על סמך הסתירות ההיסטוריות שבו, ובעיקר על סמך אזכור הניקוד. כמו כן הועלו ביקורות שונות בתגובה ליצירה 'הקבלה העירומה' של המקובל הנוצרי קנור פון רוזנר. המבקרים טענו שהקבלה היא תופעה מאוחרת ששורשיה בפילוסופיה היוונית או בדתות מזרחיות. הביקורות השתלבו היטב במגמות של אותה תקופה – החשיבה המדעית, ראשיתה תנועת הנאורות ועלייתה של ביקורת המקרא.

תיאוריה חדישה ויצירתית על כתיבת הזוהר הופיעה בספרו של ז'ק בנז', 'ההיסטוריה של היהודים' (רוטרדם 1706):

"הרב משה, שנולד בממלכת ליאון, היה חכם, אך עני. הוא נקרא לנהל בית כנסת, אך המשכורת לא הספיקה לפרנסת משפחתו הגדולה. כדי לכלכל אותה הוא החליט לרמות את הרבנים, שבידיהם היו כמה קונטרסים של הזוהר, חיבור שיוחס לרשב"י. רמז"ל, שראה שהם מפיצים אותו בחתיכות קטנות, שזכו להערכה רבה עד מאוד, חיקה את סגנונו, השלים את מה שהיה חסר בו ומכר את יצירתו כאילו הייתה שלמה. המזימה עלתה בידו. הוא מכר מספר רב של עותקים, ובעזרתם סיפק את צורכי משפחתו. אולם

¹³⁵ תשבי, חקרי קבלה ג, עמ' 652

¹³⁶ הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 310

כמה הבדלים בין סגנונו של החכם הקדמון לסגנונו של הרב המודרני עוררו תשומת לב ,
ובעקבות זאת הוא נחל בוושה וכלימה"¹³⁷.

על אף הביקורת הרבה בעולם הנוצרי כנגד הזוהר , הדעות הללו לא הופצו בקרב היהודים באותה תקופה, אך בתקופת ההשכלה חלק מהטענות אומצו ע"י משכילים שהתנגדו לקבלה.

ד.10. השבתאות, יעב"ץ ומטפחת ספרים

תנועת השבתאות, שהתבססה בעיקר על הקבלה , דגלה מראשיתה בסיסמאות זוהריות והחשיבה את הזוהר ליסוד חשוב בתורתה, לכל אורך הדרך . אך לאחר התאסלמותו של שבתי צבי , גבר הזרם הקיצוני שמרד בתלמוד ובמצוות המעשיות והעמיד את היהדות על הזוהר והקבלה . בני הכת הפרנקיסטית , מיסודה של השבתאות , קראו לעצמם בשני שמות : " מתנגדי התלמוד " ו"מעריצי הזוהר".

בסופו של דבר , כתוצאה בשימוש של הזוהר כמקור לדרשות זרות - שבתאות, אפיקורסיות, נוצריות ועוד – גברה הסלידה מן הספר בקרב מתנגדי השבתאות, ומסיבה זו חיבר ר' יעקב בן צבי מעמדן (יעב"ץ, 1698-1776), מהלוחמים הגדולים נגד השבתאות ותוצאותיה , את ספר "מטפחת ספרים", שהודפס בשנת תקכ"ח (1768). בספר הוא הציג את גישתו המורכבת כלפי הזוהר, וטוען שחלק מהספר מאוחר ושנפלו טעויות בגרסא המודפסת של הספר¹³⁸. סיבה אחרת שהביאה אותו לכתוב הספר היא הפופולריות של הזוהר והלימוד בו בקרב שכבות נרחבות בעם . יעב"ץ הסתייג מלימוד ספר הזוהר מספרים בלבד וללא שימוש חכמים' ושליטה בספרות ההלכה.¹³⁹

יעב"ץ, בדומה למבקרי הזוהר שלפניו , הביא את עדותו של ר' יצחק דמן עכו . הוא דן בה בביקורתיות, מקבל אותה באופן חלקי, ולבסוף מסכים שחלקים מן הזוהר נכתבו ע"י רמד"ל.

יעב"ץ הביא טענות נוספות שנאמרו לפניו , כמו סתירות בין התלמוד לזוהר וייחוס מאמרי אמוראים לתנאים, אבל הוא יעב"ץ גם הביא ראיות חדשות לדחיית קדמות הזוהר , שלא נאמרו ע"י קודמיו : מילים ספרדיות בספר , התייחסויות לאסלאם, השפעה של מקורות ספרדיים כמו כתביו של ר' שמואל הנגיד וספר הכוזרי , ביטויים מהלשון הפילוסופית של ימי הביניים , טעויות בטופוגרפיה של ארץ ישראל ושמותיהם של הנקודות וטעמי המקרא שלדעתו לא היו ידועים בתקופת חז"ל. יעב"ץ גם הסתייג מן המאמרים שהלילו את רשב"י באופן מוגזם לדעתו , ובמיוחד מדברי הזוהר 'מאן פני האדון ה' דא רבי שמעון בר יוחאי'¹⁴⁰, אותם כינה 'חרוף וגדוף'¹⁴¹.

למעשה, הוא דומה בטענותיו לר' אליהו דל מדיגו וריא"ס, אך בניגוד אליהם הוא לא הסיק שכל הזוהר הוא חיבור מאוחר , אלא הבחין בין חטיבות שונות של הזוהר . לדעתו הקורפוס הזוהרי הכיל שלושה חלקים :

¹³⁷ תורגם אצל הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 312.

¹³⁸ להרחבה עיין תשבי, משנת הזוהר א', עמ' 52-56.

¹³⁹ יעב"ץ, מטפחת ספרים, עמ' 77 ועמ' 105.

¹⁴⁰ זוהר ח"ב, לח ע"א.

¹⁴¹ יעב"ץ, מטפחת ספרים, עמ' 22.

החלק הראשון, הקדום ביותר, כולל טקסטים שנכתבו בתקופת האמוראים שייתכן שיש בהם מסורות מתקופת רשב"י¹⁴², וטקסטים מאוחרים יותר, שנכתבו בתקופת האמוראים, הסבוראים, או הגאונים, על ידי אדם ששמו ר' שמעון בר יוחאי, אך בדורות מאוחרים יותר נתערבו בחלק זה זיופים שהוסיפו מעתיקי הזוהר¹⁴³.

החלק השני כולל את תיקוני זוהר, הרעיא מהימנא ומאמרי הפיקודין. את החלק הזה חיבר לדעתו חכם ספרדי בשלהי המאה השלוש עשרה, והוא מעלה אפשרות שהחכם הוא רמז "ל או הנביא מאוילה (אדם שמוזכר בשו"ת הרשב"א).

החלק השלישי הוא מדרש הנעלם, שהוא למעשה חיקוי נלעג לשתי החטיבות הקודמות. יעב"ץ זיהה אותו עם 'הזוהר המזויף' הנזכר בעדותו של ר' יצחק דמן עכו.

בניגוד לר' אליהו דל מדיגו ולריא "ם שדחו את הזוהר מתוך עמדה רציונליסטית אנטי- קבלית, יעב"ץ סבר אחרת, ואף אמר "שהמכחיש קבלת חכמת האמת הוא מין ואפיקורס גמור"¹⁴⁴. לגבי הזוהר עצמו, הוא סבר שהחלק הראשון מורכב ממסורות קדומות, והוא עומד בקדושתו: "כך אני אומר אודות מחבר ספ' ר' הזוהר העצמי וראשון ... שדבריו ודאי קודש קודשים, דברים שהם כבשונו של עולם תחת לשונו, דברי א-לוהים חיים"¹⁴⁵. גם את התורות של הרעיא מהימנא ותיקוני זוהר, שלדעתו נתחברו ע"י מגידים, הוא לא דחה לחלוטין. ברם, גם בזוהר הקדום נפלו שיבושים וטעויות, ולכן הוא צריך בדיקה ועיון, ולמסקנה "אין חיוב להאמין בכל מה שנמצא בספר הזוהר שבדפוס"¹⁴⁶.

בסוף הספר היעב "ץ קורא לעריכה מחודשת של ספר הזוהר, להסרת התוספות המאוחרות והשיבושים שנפלו בו. הוא הציע שההגהות שלו לספר הזוהר והתיקונים שקבע ב'מטפחת ספרים' יהיו בסיס למהדורה ערוכה ומתוקנת.

הוס טוען שמגמתו של יעב "ץ הייתה להגביל את סמכותו של ספר הזוהר, מתוך חשש שהתפוצה והפופולריזציה שלו מערערות את מרכזיותה של ספרות ההלכה וחותרות תחת מעמדה של האליטה הרבנית. כך חששו גם רבנים אחרים בתקופתו, והם ניסו להגביל את העיסוק בספר ולהטיל מגבלות על הקורא בו כדי להגביל את תפוצת הספר וסמכותו. בניגוד אליהם, יעב"ץ ניסה להגביל את סמכות הזוהר ע"י "פירוק אחדותו של הקורפוס הזוהרי, ביקורת הנוסח שלו וקריאה להעמדת טקסט זוהרי חדש, המבוסס על הגהותיו"¹⁴⁷.

¹⁴² בחלק זה כלולים מתניתין, תוספתא וסדרי תורה.

¹⁴³ בחלק זה כלולים הדורות לפרשיות התורה, ספרא דצניעותא, האדרות, הסבא דמשפטים והינוקא.

¹⁴⁴ יעב"ץ, מטפחת ספרים, עמ' 103.

¹⁴⁵ שם, עמ' 37.

¹⁴⁶ שם, עמ' 105.

¹⁴⁷ הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 321.

לטענותיו של יעב"ץ היו כמה וכמה מגיבים. החיד"א הכיר את הספר, אך טען שהוא "הראה פנים משום עת לעשות" ¹⁴⁸. ר' יצחק מסטנוב, ממשכילי ברלין, חיבר תשובה קצרה על עמדותיו של יעב"ץ בשם 'שו"ת מטפחת ספרים'. ר' משה קוניץ, רב ומשכיל מהונגריה, חיבר תשובה לטענותיו של יעב"ץ בשם 'מענות ומטפחות', שנדפס בשער השביעי של ספרו "בן יוחאי" (וינה, 1815). החת"ס סופר רמז שהוא קיבל את דעתו של יעב"ץ "ספר מטפחת ספרים למהרי"ב"ץ תמצא שם כי דבר גדול דיבר הנביא ז"ל בעניין זה, הלא ישתוממו רואיו ודי לחכימא" ¹⁴⁹.

ר' אלעזר פלקלס (1754-1826), תלמידו של ר' יחזקאל לנדא 'הנודע ביהודה', שירש את תפקידו כרבה של פראג, קיבל את עמדתו של יעב"ץ. בדומה לרבו וליעב"ץ הוא עמד על הקשר בין השבתאות לזוהר והסתייג מלימוד הזוהר והפצתו. במענה לשאלה אם מותר להישבע על ספר הזוהר, הוא שולל את קדושתו של הספר, משום שלדבריו הוא 'בנוי על השכל האנושי' ¹⁵⁰. בהמשך דבריו הוא מכריז בחריפות:

"הריני נשבע בתורת ה' שבספר הזוהר נמצאו כמה זיופים וקלקולים אשר הוסיפו ועלה אחת מתלמוד בבלי הויות דאביי ורבא קדוש יותר מכל ספר הזוהר ... כי כל הדורות מראש לא זכרו מספר הזוהר מאומה לא בהקיץ ולא בחלום כי הנה אם אמת הדבר שהחבור הזה הוא מהתנא ר' שמעון בר יוחאי אשר ר' יהודה הנשיא קבל גם ממנו ... איך לא זכר את הספר הזה בחבורו ש"ס משניות או בשום מקום ... עד שזה קרוב לשלש מאות שנים ענו ואמרו שמצאוהו ואיזהו כנסייה אשר קבלוהו בכנופיה, כמו תלמוד בבלי וירושלמי ... ואין אני חלילה מטיל דופי ופגם בכבוד התנא אלוקי ר' שמעון בר יוחאי כי הוא היה מחסידי עליון, אלא אני אומר לאו גושפנקא דרשב"י ועזקתיה חתום עליה, ומי שיש לו חצי דעת יגיד כן שהרי נזכרו בספר הזוהר כמה תנאים ואמוראים שהיו אחר רשב"י שנים רבות במספר..." ¹⁵¹.

ד. 11. ביקורת הזוהר בתקופת ההשכלה

הביקורת כנגד הקבלה בכלל והזוהר בקרב משכילים יהודים הייתה נפוצה מאוד, בקרב אזורים גיאוגרפיים וזרמים אידיאולוגיים שונים. כמה חיבורים אף הוקדשו במיוחד למטרה זו.

משה מנדלסון, מאבות תנועת ההשכלה היהודית, קיבל אף הוא את טענותיו של יעב"ץ ב"מטפחת ספרים". הוא ציטט פעמים רבות מספר הזוהר ומחיבורים קבליים אחרים ולא פסל לחלוטין את

¹⁴⁸ 'נראה לי כי גם הרב ז"ל [יעב"ץ] ידע באמת ובתמים ענין הזוהר הקדוש אך בקנאתו על כת הארורה העוברים דתלו עצמם בלשונות הזוהר בדרי שוא ושקר, לכן הראה פנים לקעקע ביצתם משום עת לעשות פקפוקים וכוונתו לשמיים' 'חיד"א', שם הגדולים, ערך 'זוהר', ט"ו ע"ב.

¹⁴⁹ ר' משה סופר, חתם סופר (או"ח), ליקוטים, ס' נ"ט, כ"ט א.

¹⁵⁰ פלקלס, תשובה מאהבה, א, יג ט"ד.

¹⁵¹ שם, שם יג ט"ג-ט"ד, ועוד שם- "והנה מיום שנתחדש ספר הזוהר הרבה נכשלו על ידי כי כמה דברים סתומים וחמומים אשר המציאו האחרוני' להתעות בני אדם יושבי חשך השכל, צאו וראו כמה קלקולים רבים קלקלו מאמיני הכלב רע שבתי צבי שבור ואחוזות מרעהו ברכי משלוניקי, ויעקב פרנק שם רשעים ירקב, ותלו דבריהם בספר הזוהר ... באו ונחזיק טובה וחינות לשני מלכים גדולי' אדירי' אדוננו המשובח המנוח הקיסר יאזעף השני ואדוננו המהולל הקיסר פראנץ השני אשר צפו והביטו בחכמתם הנפלאה, רבות רעות ושבושי דעות תסתעפנה מחלומות והבלים המקובלים, והמה לנוקי בני האדם נוקי הגופות ונזקי הנפשות, ופקדו באזהרה גדולה שלא להביא ספרי קבלה בכל מדינות מלכותם" הכוונה היא לקיסרי אוסטריה יוסף השני ובנו פרנץ שאסרו על ייבוא ספרי קבלה. יש לציין שתשובה זו הושמטה מההדפסה השנייה של 'ספר תשובה מאהבה' 1912.

קדמות הזוהר, אך טען שאי אפשר לסמוך עליו בגלל התוספות המאוחרות שנוספו לו במהלך הדורות. גם הפילוסוף שלמה מיימון דחה את קדמות הזוהר וטען, בהסתמכות על יש"ר מקנדיאה, שספר הזוהר חובר ע"י מקובל צרפתי בשם ר' משה די ליאון.

ר' יצחק מסטנוב, מחברו של שו"ת מטפחת ספרים שהוזכר לעיל, קיבל גם הוא את עמדתו של יעב"ץ, אך התנגד להסרת החלקים שאינם קדומים מן הזוהר. סטנוב לא ראה פסול בכתיבה פסאודואפיגרפית אלא סבר שהיא טכניקה ספרותית לגיטימית.

כפי שראינו, ביקורת על הקבלה והזוהר אכן הופיעה בקרב ראשוני המשכילים, אולם היא לא הייתה נושא מרכזי בראשיתה של תנועת ההשכלה. המשכילים הראשונים, גם אם קיבלו את הנחותיו של יעב"ץ, לא דחו לחלוטין את הזוהר והקבלה.

רק בעשור האחרון של המאה השמונה עשרה ובמהלך המאה התשע עשרה הפכה ביקורת הקבלה והזוהר ליסוד מרכזי אצל המשכילים. בתקופה זו חזרו המשכילים להשתמש בטענות פילולוגיות והיסטוריות שהועלו לפנייהם כנגד ספר הזוהר וקדמותו, והשתמשו במתודות חדשות לביקורת – הסאטירה והפרודיה¹⁵².

כזה היה חיבורו הסאטירי של אהרון וולפסון "שיחה מארץ החיים". החיבור כתוב בסוגה של שיחות מתים, שרווחה בספרות האירופית במאה השבע עשרה והשמונה עשרה, ובו מתוארת שיחה בין נשמותיהם של הרמב"ם, פלוני ומשה מנדלסון. פלוני, רב מזרח אירופי נלעג, מסתמך על חכמי האמת ועל ספר הזוהר. הרמב"ם, שע"פ החיבור איננו מכיר כלל את 'חכמי האמת' ואת הזוהר. יש לציין שהביקורת של וולפסון בשיחה איננה מתמקדת בשלילת קדמותו של ספר הזוהר, אלא בעיקר בהתקפה על תכניו ובהאשמתו בהגשמה.

המשכיל הפולני מנחם מנדל לפין, שנחשב ל'אבי ההשכלה בגליציה', הביע הסתייגות חריפה מן הקבלה ומן הזוהר. בדומה למשכילים לפניו, הוא הבחין בין שתי מגמות ביהדות – האחת שכלתנית ונאורה ואותה מייצגים התלמוד והרמב"ם, והשנייה מיסטית ונחשלת ומייצגה הוא ספר הזוהר. לפין אימץ את הדימוי האירופי-נוצרי על אודות מצבם של היהודים וקיבל את ההאשמות של הנוצרים כלפי היהדות הרבנית. הוא טען שמצבם הנחות של היהודים נובע מהשפעת הקבלה וספר הזוהר עליהם. בהתאם לזאת, הוא המליץ לצנזר את ספר הזוהר ופירושו ולהפיץ את ספר מטפחת ספרים. מקורבו של לפין, טוביה פדר, כתב כמה חיבורים פורימיים, המחקים את סגנונו של הזוהר ('זוהר חדש לפורים'), התיקונים ('קילוסא דאליהו') והאדרות (אדרא קדישא לליל פורים). בחיבוריו אין ביקורת ישירה נגד קדמותו של הזוהר או תכניו, אך הדרשות בשבח השכרות והריקוד המיוחסות ל'רב ש'כרא' ו'רב צינצנא' מעמידות באור הומוריסטי את ספר הזוהר.

ביקורת חריפה יותר כנגד הזוהר מופיעה בסאטירה של המשכיל יהודה לייב מיזס 'קנאת האמת' (וינה, 1828). החיבור כתוב בדומה ל'שיחה בארץ החיים' כ'שיחת מתים', בין הרמב"ם למחבר

¹⁵² סקירה מקיפה מופיעה אצל הוס, כוזהר הרקיע, 329-358. בפרק זה אסקור כמה דוגמאות נבחרות של ביקורות מתקופה זו.

הספר 'מרכבת המשנה', ר' שלמה חלמא. מיזס מתקיף את הזוהר בצורה חריפה יותר מהמשכילים שקדמו לו, וטוען שהזוהר כולו נכתב ע"י רמז"ל, ולא רק חלקים ממנו. גם את תכניו של הזוהר מיזס דוחה בחריפות. לדבריו הם מבוססים על דמיון ולא על שכל, גנובים ממחברים אחרים ומפרשים דברי תורה שלא כהלכה. מיזס אף קרא (בשמו של ר' שלמה חלמא) לחבר ספרי ביקורת כנגד הקבלה, לחשוף את העובדה שמקורה של התכנים של הקבלה בכלל והזוהר בפרט מקורם בדתות אליליות. הוא טען שמקורם של עשרת הספירות, של הצמצום ושל האמונה בשדים ורוחות הוא בגנוסיס, בדת הפרסית ובפילוסופיה ההלניסטית.

מאידך, הביע המשכיל ר' נחמן קרוכמל (רנ"ק), אחד מהוגי הדעות החשובים של ההשכלה הגליציאית, עמדה חיובית יותר כלפי הקבלה. בדומה לחוגי המשכילים הראשונים, הוא סבר שהקבלה היא חכמה קדומה שהגיעה לאירופה מן המזרח אך השתבשה והידרדרה במרוצת הדורות. הוא ראה בקבלה שיטה פילוסופית ששורשיה בתקופת בית שני. רמ"ק חילק את תולדות הקבלה לשתי תקופות: התקופה הראשונה של הקבלה, אותה ראה רנ"ק באור חיובי, הייתה מתקופת הגאונים ועד הרמב"ן. בתקופה השנייה, אחרי הרמב"ן, החלה שקיעתה של הקבלה והידרדרות ששיאה בשבתאות ובחסידות. רנ"ק לא קיבל את קדמותו של הזוהר.

שלמה יהודה רפפורט (שי"ר), מקורבו של רנ"ק, חילק גם הוא את הקבלה לתקופות: הקבלה הקדומה, החיובית, עד תקופת הרמב"ן, והקבלה המאוחרת, שראשית קלקולה בהופעתו של ספר הזוהר. שי"ר סבר שהזוהר כולו נכתב ע"י רמז"ל, והוא האשים אותו בזיוף ובשקר:

"רמז"ל חשב שלא יבדוק אחריו רב מובהק בתלמוד ולא כתב כל ספריו המכונים לו בשם זוהר כי אם להמון המקובלים אשר החלו להתרבות בימיו"¹⁵³ "וכל זה בא לר"מ דליאון ממהירת כתיבתו שהיה מקבל שכר הרבה בעד הקונטרסים שלו והיה צריך לכתוב קונטרסים כפולים לאנשים רבים ... חשב וכתב מבלי עיין במקרא ובש"ס"¹⁵⁴. שי"ר גם הביע תרעומת באופן פרטי (באיגרת ששלח לשד"ל) על תוכן מיני וגס המופיע בזוהר.

ביקורת הקבלה והזוהר מופיע גם אצל המשכיל ר' יצחק בר לוינזון (ריב"ל), שכונה 'אבי ההשכלה ברוסיה'. הוא חיבר פרודיה על הזוהר שהופיע בסאטירה האנטי-חסידית 'מגלה סוד', דחה את טענתו של ר' משה קוניץ על קדמות ספר הזוהר ושאל להדפיס את ספר מטפחת ספרים עם תוספות ותיקונים משלו. הוא גם כתב קונטרס משל עצמו נגד קדמות הזוהר, וניסה להביא לאיסור הדפסה על ספרי קבלה וחסידות.

גם בקרב המשכילים באיטליה נשמעה ביקורת חריפה נגד הזוהר והקבלה. ר' יצחק שמואל רג"ו מגורציאה (יש"ר רג"ו) הדפיס את ספר 'בחינת הדת' של ר' אליהו דל מדיגו, ובהערותיו לספר הוא הוסיף טענות משל עצמו כנגד הזוהר. יש"ר התכוון להדפיס גם את ספר ארי נוחם, אך לבסוף הדפיס את הספר יוליוס פירסט (בשנת 1840), בתוספת הערותיו של יש"ר.

המשכיל האיטלקי הידוע ר' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), ביקר אף הוא בחריפות את הזוהר בספר 'ויכוח על חכמת הקבלה ועל קדמות ספר הזוהר וקדמות הנקודות והטעמים'. הוא טען שכולו

¹⁵³ רפפורט, נחלת יהודה, עמ' 7.

¹⁵⁴ שם, עמ' 11.

זיוף, באשמתו נעזבה פרשנות הפשט של התורה ובאו 'חמש מאות שנה של חשך ואפלה בישראל'¹⁵⁵. שד"ל מציין בהקדמה לספר שמטרת הספר איננה מחקרית אלא תיאולוגית, והיא מכוונת כנגד החסידים המסתמכים על הזוהר וסמכותו.

*

לקראת המחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ניכר עניין רב יותר של היסטוריונים ומשכילים יהודים במרכז אירופה בקבלה בכלל ובספר הזוהר בפרט. בתקופה זו הופיעו, בנוסף לביקורות, גם הערכות אוהדות יותר בהשפעת רוחה של הרומנטיקה.

בשנת 1843 פרסם המלומד הצרפתי אדולף פרנק את הספר 'הקבלה או הפילוסופיה הדתית של העברים' בו טען שהזוהר אכן מכיל מסורות קדומות מתקופת רשב"י. בתגובה פרסם דוד היימן יואל ספר בשם 'מדרש הזוהר' ובו דחה את טענותיו של פרנק. מאיר היינריך לנדאואר, שאף הוא גילה גישה אוהדת לקבלה, טען בתחילה, בדומה לפרנק, שהזוהר מכיל מסורות קדומות, אך מאוחר יותר חזר בו ואף טען שר' אברהם אבולעפיה.

היו עוד משכילים ורבנים בעלי גישות מורכבות כלפי הזוהר: אהרון אלפרד ילינק, י.מ. יוסט, איגנץ שטרן, שלמה מונק ועוד.

ההיסטוריון היהודי החשוב ביותר בתקופה המאוחרת של ההשכלה, היינריך גרץ תקף בחריפות רבה את הקבלה והזוהר. בחיבורו של 'תולדות היהודים' הוא שלל לחלוטין את הקבלה וקבע שרמז"ל הוא מחבר ספר הזוהר. הוא תיאר את רמז"ל כאדם בעל רמה מוסרית ואינטלקטואלית ירודה, שזייף את הספר. הוא התרעם על הפרוזה בשבחי של רשב"י, ועל דברי הזוהר 'מאן האדון פני ה' – דא ר' שמעון בר יוחאי, שלדבריו הם חוצפה כלפי שמיא'¹⁵⁶. גרץ מצא תועלת בזוהר והיא פנייה לרגש הדתי ולא לשכל – הוא טען שהזוהר גרם נזק ליהדות, כשחזק את 'ההזיות והאמונות ההבליות בין העם'¹⁵⁷.

אברהם גייגר, ממנהיגי היהדות הרפורמית ובר פלוגתא של גרץ, גילה גם הוא התנגדות חריפה לזוהר. הוא פרסם בשנות הארבעים של המאה השמונה עשרה את הספר 'מכתב אחוז' שיוחס ליש"ר מקנדיאה, ובו התקפה על הקבלה והזוהר.

הביקורת נגד ספר הזוהר והשימוש בפרודיה ובסאטירה המשיכו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה אצל חוגי המשכילים במזרח אירופה: אברהם בר גוטליבר הקדיש ארבעה פרקים מספרו 'תולדות הקבלה והחסידות' לביקורת על ספר הזוהר שהסתמכה בעיקר על דבריו של גרץ וביקרה אותו בחריפות דומה. כך גם עשה פרץ סמולנסקין, מאנשי תנועת 'חיבת ציון' ועורכו של כתב העת 'השחר'.

¹⁵⁵ שד"ל, ויכוח על חכמת הקבלה, עמ' 121

¹⁵⁶ גרץ, דברי ימי ישראל, ה, עמ' 194

¹⁵⁷ שם, עמ' 205

ד.12. פולמוס הקבלה במאה העשרים

הפולמוס נגד הקבלה והזוהר כמעט ונעלם במאה העשרים. ניתן לציין שני חיבורים שבכל זאת עוסקים בנושא – ספרו של האפרים דיינארד 'עלטה' (ניו אורלינס, 1927) שניסה להוכיח שספר הזוהר מזויף והקבלה היא אלילית, וספרו של הרב התימני ר' יחיא קפאח 'מלחמות השם' (ירושלים, 1931) הכולל התקפה חריפה נגד הזוהר והקבלה.

הוס טוען שהיעלמות הפולמוס על הזוהר במאה העשרים נובע מקבלת הערכים של תנועת ההשכלה ובכללם דחייתה של הקבלה והזוהר, בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה והקמתה של מדינת ישראל¹⁵⁸. הזוהר איבד את מעמדו הקנוני ב'הגמוניה התרבותית של המאה העשרים' והחוגים שעדיין החזיקו בקדושתו ובסמכותו "בעיקר החסידים יוצאי מזרח אירופה והיהודים יוצאי ארצות האסלאם – נדחו לשולי התרבות היהודית המרכזים היהודיים הגדולים שבארצות הברית ובישראל. היעלמות הפולמוס נבעה גם מהערכות חיוביות שזכו להן הקבלה והזוהר בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים בהשפעת הרומנטיקה ועלייתה של הלאומיות היהודית"¹⁵⁹.

חקר הקבלה והזוהר התפתח מאוד במאה העשרים, ועל כך ארחיב בפרק החמישי. על הרנסאנס הזוהרי והעדנה המחודשת לה זכה בעת האחרונה – בפרק השישי.

¹⁵⁸ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 358
¹⁵⁹ שם.

פרק ה': חקר הזוהר בדורנו

עיסוק בספר הזוהר וחקירתו העסיקו רבנים וחוקרים מאז פרסומו לראשונה, במאה השלוש עשרה. בעבר, הנושא העיקרי שנחקר סביב הספר הזוהר היה זהות מחברו ועל בירורים אלו עמדו בהרחבה בפרק הקודם. בדורנו התפתח חקר הקבלה והזוהר הרבה יותר, והוא עוסק במגוון רחב של כתבים ומקובלים, והחוקרים נוגעים בשאלות על הקבלה מאספ קטים שונים: פילולוגיים, היסטוריים, ספרותיים, בלשניים, סוציולוגיים ועוד. בפרק הנוכחי אסקור את חקר הקבלה והזוהר בדורנו ואת החוקרים והמחקרים הבולטים בתחום.

ה.1. גרשום שלום: גדול חוקרי הקבלה

גרשום שלום נולד בשנת 1897 בברלין למשפחה גרמנית מתבוללת. עוד מגיל צעיר נמשך לציונות ולמחשבת היהדות ולמד עברית ותלמוד בבית הספר. בסביבות השנים 1916-1917 פגש את מרטין בובר ואת ולטר בנימין, שני אישים שהשפיעו עליו מאוד. למד באוניברסיטאות שונות כמקובל באותה תקופה, ואת הדוקטורט שלו הגיש באוניברסיטת ברלין בנושא ספר הבהיר. עלה לארץ בשנת 1923 והשתלב בסגל ההוראה של האוניברסיטה העברית.

הקדיש את חייו לחקר הקבלה והמיסטיקה היהודית. פרסם מחקרים רבים על ספר הזוהר, על השבתאות ועל זיקתה לקבלת האר"י, ועסק גם בחסידות ובמשיחיות. זכה בפרס ישראל למדעי היהדות לשנת תשי"ח, קיבל את אות יקיר ירושלים בשנת 1969, וזכה בפרס ביאליק לחכמת ישראל על מפעל חייו בתחום מדעי היהדות. כיהן כנשיא האקדמיה הישראלית למדעים בין השנים 1968-1974.

גרשום שלום הוא מייסד את תחום חקר הקבלה במתכונתו הנוכחית והוא ללא ספק גדול החוקרים בתחום מאז ומעולם. הוא סלל והתווה את הדרך במחקר הקבלה, ונחשב למורס של רבים מהחוקרים כיום. במחקריו לראשונה הוגדרה הקבלה כתחום מיוחד במדעי היהדות וניתנה עליהם סקירה מקיפה ומעמיקה¹⁶⁰. כפי שמעידה עליו תלמידתו, רחל אליאור:

"זכה בחייו לכל הערכה והוקרה שיש ביד אדם להעניק בארץ ובעולם. הוא אף זכה לקחת חלק בוויכוחים ובדיונים סוערים בעניינים מקצועיים וציבוריים, ואין ספק שהגדיל לעשות בכל תחום שנגע בו, כפי שמעידה הביבליוגרפיה העשירה של כתביו שערך משה קטן, וכפי שמעידים חיבורי תלמידיו, ומעידה הספרות הרחבה שנכתבה עליו. מפעלו האקדמי היה ועודנו מקור השראה ודיון לכל העוסקים בתחום מחשבת ישראל ולעוסקים בהיסטוריה של המחשבה היהודית בת זמננו".¹⁶¹

שלום כתב ופרסם עשרות מחקרים וספרים. הבולטים שבהם: 'זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית' (פורסם באנגלית, ניו יורק 1941) 'שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו' (תל אביב תשי"ז) 'פרקי יסוד בקבלה וסמליה' (ירושלים תשל"ו) מחקרי שבתאות (ירושלים תשנ"א). הוא

¹⁶⁰ ליבס, כיוונים חדשים בחקר הקבלה, עמ' 1.

¹⁶¹ אליאור רחל, "על ההשתלחות בגרשם שלום", הארץ, 14.11.08.

פרסם ספר עם מאמרים אישיים וכתבים בשם 'דברים בגו' ואת האוטוביוגרפיה 'מברלין לירושלים'.

לצד ההערכה לה זכה שלום על חקר הקבלה וההיקפים הפנומנאליים של עבודתו, קיימת גם ביקורת על עבודתו¹⁶². כמו בכל תחום מחקר, החוקרים המאוחרים יותר מבקרים את קודמיהם, וכך גם כאן. הביקורת מגיעה מתלמידיו ומתלמידי תלמידיו, וראיתי לנכון לעסוק בה מעט מתוקף תפקידו של שלום כמייסד תחום חקר הקבלה. הביקורת העיקרית נוגעת בכך ששלום התייחס רק לאספקט התיאורטי של הקבלה ובכך שהגדיר את המיסטיקה כ'דבר מת' והתייחס אליו ככזה. דוגמא לביקורת עליו ניתן לראות בדברי תלמידו, יהודה ליבס:

"אך גישתו של שלום, כגישת כל חוקר, הייתה מכוונת לכיוון מסוים, שנקבע לפי האינטרס המדעי שלו. אינטרס זה לא הוגדר בשום מקום בכתביו או בכתבי תלמידיו (הגם שנכתבו דברים רבים וטובים על תורתו של שלום), כי גם יוצריו לא היו מודעים לקיומו, ולכן קשה לזהותו במבט ראשון. אודה שגם אני בשנים הראשונות של מחקרי לא הבחנתי בכל אינטרס מיוחד, וערכתי מחקרים לפי המתכונת של אסכולת שלום, בלי שהייתי מודע לכך, כי דרך זו נחשבה גם בעיניי לדרך היחידה האפשרית. אך הלכה וגברה בי הרגשת חוסר נחת, כי נוכחתי לדעת שמחקרים מסוג זה אינם מסבירים די הצורך את תופעת הקבלה. רק במרוצת המחקר הובררה לי יותר סיבת אי הנחת, ונתנסחה במושגים שאפרוש לפניכם. מחקרי שלום מתרכזים באספקט מסוים של הקבלה, והוא האספקט התיאורטי [...] שלום, כחוקר הדת, הניח כמובן מאליו שהקבלה, כתופעה דתית, באה לענות על הבעיות העומדות ביסודה של דת בכלל (כפי שנהוג לחשוב), והן הבעיות התיאורטיות מן הסוג שציינתי קודם. השאלות שהוצגו לחומר הוצגו לו מבחוץ, לפי ההנחה הזאת. החומר נחקר היטב לשם מתן תשובות, אבל השאלות עצמן לא תמיד הועלו מן המקורות. החוקר לא תמיד שאל את עצמו מהו האינטרס הדתי שלשמו נכתבו הטקסטים שהוא חוקר, אלא בא, בדרך כלל, עם שאלות מוכנות, ואותן הוא הפנה אל הטקסטים לשם מתן תשובות. השקפתו של שלום על מהות הקבלה באה לביטוי גם בקונצפציה של חוג ההוראה והמחקר שהקים באוניברסיטה העברית. חוג זה נקרא 'פילוסופיה יהודית וקבלה', ומאחרי שם זה הסתתרה ההנחה שהקבלה קרובה מבחינת נושאה דווקא לפילוסופיה היהודית, ולא, נאמר, למדרש או לספרות האפוקליפטית או המקראית, או לשירת הקודש"¹⁶³.

ה.2. תלמידי שלום: ישעיה תשבי, יוסף דן, יהודה ליבס

כאמור, גרשום שלום ייסד את תחום חקר הקבלה, והעמיד תלמידים רבים שהמשיכו את דרכו. תלמידים אלו הפכו גם הם לחוקרים מרכזיים בארץ ובעולם, בעיקר בתחומים של קבלה, חסידות, ומשיחיות. להלן נסקור כמה מן הבולטים שבהם, בעיקר בתחום הקבלה.

¹⁶² לביקורת ראה הוס, לא לשאול, ליבס, רוח ורוחניות. ליבס גם כתב ביקורת על דרכו המחקרית של שלום בחקר הזוהר, ראה ליבס, כיצד נתחבר.

¹⁶³ ליבס, כיוונים חדשים, עמ' 150-153.

ישעיהו תשבי נולד בשנת 1908 בצפון טרנסילבניה, הונגריה (היום ברומניה). למד בחדר ובישיבה. הפך לפעיל ציוני ונרדף בשל כך ע"י חוגים חסידיים. 1933 עלה לישראל, ובהמשך למד באוניברסיטה העברית והיה לתלמידו הראשון של גרשום שלום ובהנחייתו הגיש דוקטורט בשנת 1943. הפך לפרופסור מן המניין בשנת 1959 ולימוד פילוסופיה יהודית וכללית, מקרא וקבלה. כתב את הערך 'חסידות' באנציקלופדיה העברית, יחד עם תלמידו, יוסף דן. נפטר בירושלים ב-1992.

תשבי חיבר ספרים רבים בנושאי קבלה, משיחיות ומחשבת ישראל. בין השאר הוציא מהדורה מוערת של הספר 'ציצת נובל צבי', ספרו של ר' יעקב ששפורטש. חיבורו המונומנטאלי 'משנת הזוהר' (שני כרכים) מכיל תרגום לעברית וביאור של קטעים מהזוהר המחולקים לפי נושאים. לפני כל נושא באה הקדמה מפורטת. תשבי כתב הקדמה מפורטת ל'משנת הזוהר' ובו סקר את ספר הזוהר ואת תולדות חקר מחברו, ואף עסק בעצמו בהוכחות לאיחור הזוהר. יוסף דן טען¹⁶⁴ שהקרע שהיה בין גרשום שלום ותשבי (שלום לא אפשר לתשבי ללמד בחוג לקבלה) היה עקב פרסומו של הספר – שלום לא ראה בעין טובה את הפופולריזציה שתשבי עשה לזוהר.

יהודה ליבס נולד ב-1947 בירושלים, שם גר כל ימיו. למד בתיכון שעל יד האוניברסיטה. התגייס לצבא והשתתף במלחמת ששת הימים. ב-1967 החל ללמוד באוניברסיטה העברית, וב-1976 הגיש את הדוקטורט שלו "פרקים במילין ספר הזוהר" שנכתב בהנחייתו של גרשום שלום. ב-1993 מונה לפרופסור מן המניין. כיום הוא פרופסור אמריטוס בקתדרה לקבלה ע"ש גרשום שלום בחוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים. ליבס חוקר את מה שהוא מכנה 'המיתוס היהודי' משורשיו המקראיים ועד היום. כתב מחקרים רבים על ספר הזוהר, קבלת האר"י, שבתאות וחסידות. עוסק הוא בזיקות הסבוכות שבין דת ישראל לדתות אחרות – הדת היוונית ('הפגאנית'), הנצרות והאסלאם.

מספריו: חטאו של אלישע: ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה התלמודית (תש"ן); סוד האמונה השבתאית (תשנ"ה); תורת היצירה של ספר יצירה (תשס"א).

יוסף דן נולד בשנת 1935 בבודפשט, הונגריה. עלה לארץ ב-1939 והתגורר בירושלים מאז ועד היום. את הדוקטורט שלו 'הבסיס העיוני לתורת המוסר של חסידות אשכנז' שכתב בהנחייתו של ישעיהו תשבי, הגיש בשנת 1964. הפך לפרופסור מן המניין בשנת 1978.

יוסף דן כתב ספרים רבים בנושאי קבלה, חסידות, משיחיות ומחשבת ישראל ועסק רבות בחסידות אשכנז. בין ספריו הבולטים: 'המיסטיקה העברית הקדומה' (תשכ"ח) 'על הקדושה' (תשנ"ח) ו'אפוקליפסה אז ועכשיו' (תש"ס). דן כותב בימים אלו סקירה מקיפה על תולדות תורת הסוד העברית¹⁶⁵, בסדרת ספרים שאמורה לכלול שנים עשר כרכים. עד כה פורסמו חמישה.

ה.3. חוקרים נוספים

חוקר בולט נוסף בתחום הקבלה הוא **משה אידל**. אידל נולד ברומניה בשנת 1947, למד בילדותו בחדר, ועלה לארץ בגיל 16. למד לתואר בספרות עברית ואנגלית ולאחר מכן החל מסלול

¹⁶⁴ יאיר שלג, 'לא רק לגאי ריצי' נמאס: פרופ' יוסף דן רוצה לשחרר את הקבלה ממדונה', **הארץ**, 24.10.08.

¹⁶⁵ ראה דן, תולדות.

לדוקטורט, אותו כתב על 'כתבי רבי אברהם אבולעפיה ומשנתו' (ומאוחר יותר פרסם כמה ספרים בנושא). מונה לפרופסור מן המניין באוניברסיטה העברית בשנת 1987. לימד במוסדות רבים בארץ ובחו"ל וזכה בפרסים רבים.

אידל עוסק במחקריו במחשבה יהודית, ובין השאר בקבלה, חסידות ומאגיה וקשריהם עם הפילוסופיה והריטואל. אידל פרסם ספרים רבים: 'החוויה המיסטית אצל רבי אברהם אבולעפיה' (תשמ"ח), המבוסס על הדוקטורט שלו. 'קבלה: היבטים חדשים' (תשנ"ג) על דרכי מחקר חדשים והיבטים חדשים בחקר הקבלה. 'ר' מנחם רקנאטי המקובל' (תשנ"ח) גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי' (תשנ"ו), 'חסידות: בין אקסטאזה למאגיה' (תש"ס), 'מקובלים של לילה' (תשס"ו) על חוויות מיסטיות של מקובלים בלילה, ו'קבלה וארוס' (תשס"ט).

לא נוכל למנות כאן את כל חוקרי הקבלה ותחומי העיסוק שלהם, אך נזכיר את כמה חוקרים ואת התחומים העיקריים בהם הם עוסקים: יוסף אביב¹⁶⁶ (עוסק בקבלת הרמח"ל וקבלת הגר"א), דניאל אברמס (זוהר וקבלה), רחל אליאור (מיסטיקה קדומה, ספרות ההיכלות, חסידות), אבי אלקיים (קבלה, שבתאות), מאיר בניהו (קבלה והלכה, זוהר, האר"י), בועז הוס (קבלה, זוהר), יהונתן גארב (מיסטיקה השוואתית), עמוס גולדרייך (זוהר, קבלה), ברכה זק (קבלה, רמ"ק) משה חלמיש (קבלה והלכה) שרל מופסיק (קבלה וזוהר) דניאל מט (תרגום הזוהר לאנגלית) ורונית מרוז (עוסקת בפרוייקט הוצאת הזוהר במהדורה מדעית¹⁶⁶).

ה.4. חקר הקבלה: כיוונים חדשים

בשנים האחרונות מתנהל פולמוס בין חוקרי הקבלה סביב השאלה כיצד יש ללמד ולחקור את הקבלה בימינו. חוקרים מסוימים, ובראשם ד"ר אבי אלקיים, טוענים שלימוד פילולוגי והיסטורי אינו מספק את התלמידים החדשים, והם רוצים להוסיף ללימוד ממד חוויתי, ומתוך כך להגיע גם למחקר מתקדם יותר מבעבר. כך מתאר ד"ר אלקיים את דרך המחקר של 'מרכז מוסיון לחקר הקבלה' שבראשו הוא עומד:

"המרכז שלנו יוצא דופן מכל בחינה בחקר הקבלה בישראל. מטרתו היא לא רק ללמד את הקבלה בצורה פילולוגית היסטורית, כפי שעושים כל השאר, אלא גם להוסיף ללימוד ממד חוויתי. אנחנו פונים לדור החדש של אנשים כמו אלה שבילו באשראמים בהודו, שהתנסו בחוויות מיסטיות, הדור שלא רוצה רק ללמוד דברים יבשים ועבשים אלא רוצה לחוות אותם ולחוש אותם. זה כמובן לא אומר שאנחנו דוחים לחלוטין את השיטה הישנה של המחקר, אבל אנחנו משלבים בה שיטות חדשות שאי אפשר להגיע אליהן בדרך הישנה"¹⁶⁷.

בנוסף טוען אלקיים טוען שהחוקרים בעצמם צריכים להתנסות בפרקטיקות מיסטיות כדי להבין את המיסטיקה בצורה טובה יותר:

¹⁶⁶ ראה בספח ג'.

¹⁶⁷ אלי אשד, 'בניגוד למקובל', מעריב, 30.09.05, ראה <http://www.nrg.co.il/online/15/ART/990/887.html>.

"החוקר צריך להימצא בתוך החוויה ומחוצה לה בעת ובעונה אחת , זה איזון רג ישר ושבירי. אנשי הניו אייג' , טובים בחוויה אבל חסרים את הדיסציפלינה ההיסטורית המדעית. מיסטיקה ללא מלומדות ומלומדות ללא מיסטיקה הן חלולות . אנו מחויבים לבנות מחדש את כל הלוגיקה והמתודולוגיה של לימודי המיסטיקה באקדמיה בארץ . אפשר תוך כדי הליכה , במערה כמו המערה של רשב"י, או תחת עץ כמו העץ של אליהו הנביא. קבלה לומדים בשעות הקטנות של הלילה . אוניברסיטאות יכולות להיות פתוחות 24 שעות ביממה – זה עניין של החלטה"¹⁶⁸.

חוקרים אחרים מסתייגים מגישות אלו , מסיבות שונות. בועז הוס טוען שהפרקטיקות שאלקיים מציג כ'קבליות' אינן כאלו . הוס טוען שאין דבר כזה 'מיסטיקה יהודית' וממילא שימוש בפרקטיקות שאלקיים מציע אינו רלוונטי לחקר הקבלה . משה אידל לעומתו מסתייג במידה פחותה יותר מהשיטות של אלקיים, אבל טוען ששימוש בפרקטיקות כאלו יכול להיות רק אם הם יוכיחו את עצמן כתורמות למחקר¹⁶⁹.

¹⁶⁸ 'איך ללמוד קבלה?', הבלוג של אלי אשד, 7.10.05. ראה:

<http://no666.wordpress.com/2005/10/07/%D7%90%D7%99%D7%9A-%D7%9C%D7%9C%D7%9E%D7%93-%D7%A7%D7%91%D7%9C%D7%94/%D7%9C%D7%9C%D7%9E%D7%93-%D7%A7%D7%91%D7%9C%D7%94/>

¹⁶⁹ 'אוניברסיטאות לנביאים', הבלוג של אלי אשד, 5.8.05. ראה:

<http://no666.wordpress.com/2005/08/05/%D7%90%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%91%D7%A8%D7%A1%D7%99%D7%98%D7%90%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%A0%D7%91%D7%99%D7%90%D7%99%D7%9D/>

פרק ו: הרנסאנס הזוהרי בדורות האחרונים

ו.1. עליית הקבלה והזוהר בראשית המאה ה-20

במאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים איבד הזוהר את ערכו בקרב חוגים משכיליים . במקביל, הוגבל הלימוד בחוגים שמרניים יותר, עקב הביקורת שנמתחה על הפצת הקבלה והזוהר בממדים רחבים מידי, וגם בגלל השפעת הביקורת המשכילית על הזוהר¹⁷⁰.

בצד תופעות אלו הופיעה קריאה חדשה, ברוח התנועה הרומנטית והתנועה הלאומית, לעסוק בספר הזוהר. הספר זכה לעדנה מחודשת, ורבים שבו לעסוק בו ובתורת הקבלה. גם הוגים לא יהודים ראו עניין בספר ובקבלה היהודית (והנוצרית) בכלל¹⁷¹.

באותה תקופה גילו גם אנשי רוח וסופרים יהודים מאירופה עניין בקבלה, בחסידות ובזוהר. אנשים כמו חיים נחמן ביאליק, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מרטין בובר והלל צייטלין הדגישו את הערך ההיסטורי, הספרותי והמטא-פיזי שבזוהר ואת החשיבות ההיסטורית שלו. תפיסות מיסטיות כאלו שולבו לעיתים עם אידיאולוגיות לאומיות-ציוניות. תפיסה רומנטית-מיסטית כזו מופיעה בספרו של מנדלי מוכר ספרים, 'עמק הבכא':

"הזוהר הוא סיני בקודש, הר א-להים חוצב להבות אש אהבה ורגשי ידידות נשגבים שם שמים וארץ נשיקות דודים נשקו בני א-להים [...] וכולם כאחד דרי מעלה עם דרי מטה בקול רנה ותודה עונים ואומרים הללויה! הזוהר זה הוא עמוד אש האהבה שהופיע לבני ישראל ראשונה בחשכת דורות- הביניים עת בערה בם אש השנאה והקנאה וההבל והרשעה הוציאו אותם מן העולם. זה ספר אהבים הראשון, "שיר השירים", שירת דודים בפי אל רחום וחנון לכנסת ישראל סגולתו".¹⁷²

חוקרים ורבנים נוספים באותה תקופה כתבו על הזוהר בהערכה רבה וראו בה מייצגת של הרוח המיסטית ביהדות, המנוגדת להלכה, לרציונליזם ולפילוסופיה. חלקם אף פרסמו חלקים מן הזוהר, במסגרות שונות¹⁷³. באותה תקופה פורסמו חיבוריו של ר' הלל צייטלין 'קדמות המסורת' בישראל ו'מפתח לספר הזוהר'¹⁷⁴.

באותה תקופה החל גרשום שלום, גדול חוקרי הקבלה, את דרכו במחקר ובכתיבה. שלום הושפע מהוגים כמו בובר וצייטלין, והוא אף תרגם לגרמנית את מאמרו של צייטלין 'השכינה' בשנת 1916. הראיה הניאו-רומנטית, האידיאולוגיה הציונית שדבק בה ושימוש במתודות מחקר היסטוריות-פילולוגיות הן שעיצבו את גישתו של שלום לזוהר. הוא טען במאמר שכתב בצעירותו שספר הזוהר לא נכתב ע"י ר' משה די ליאון והוא מבוסס על מסורות קדומות. בהמשך הוא חזר בו וקיבל את העמדה שספר הזוהר נכתב ע"י רמד"ל, אך הדבר לא פגם בענינו בערכו של ספר הזוהר.

¹⁷⁰ הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 359

¹⁷¹ ראה שם, עמ' 364-368

¹⁷² מנדלי מוכר ספרים, בעמק הבא, ספר שני אות ח', 'פרויקט בן-יהודה' ראה:

<http://www.benyehuda.org/mos/baxa.html>

¹⁷³ ראה הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 369-376.

¹⁷⁴ שני המאמרים נדפסו אח"כ בספר 'בפרדס החסידות והקבלה'. ראה צייטלין, בפרדס.

בכל אופן, העיסוק בספר הזוהר במאה הקודמת היה מוגבל, ונועד ברובו לחוגים מצומצמים ביותר – חוגים האקדמיים בארץ ובעולם שעסקו בחקר הזוהר והקבלה, ולעומתם ישיבות קבליות בודדות בלבד בהן עסקו בלימוד הקבלה. בועז הוס טוען שהסיבה להסתייגות מן הקבלה היא בעקבות ההגמוניה הישראלית-אשכנזית-חילונית שעיסוקה היה בעיקר בטקסטים הכתובים עברית, שיש להם זיקה לארץ ישראל: "ההסתייגות מן הקבלה ומהזוהר מילאה גם תפקיד בהדרתן של הקבוצות המסורתיות שהחזיקו בסמכותו ובקדושתו של הזוהר – חרדים יוצאי מזרח אירופה ויוצאי ארצות האסלאם – אל שולי החברה הישראלית. למרות העיסוק בחוגים האקדמיים לא הייתה לספר הזוהר נוכחות משמעותית בתרבות הישראלית המודרנית ואף לא בקהילות היהודיות שבחוץ לארץ"¹⁷⁵.

2.1. ההתחדשות בשני העשורים האחרונים

בעשורים האחרונים עולה מגמה חדשה בעולם ובישראל במיוחד: עיסוק מחודש ביהדות, בטקסטים ובטקסים יהודיים¹⁷⁶. בד בבד עולות מגמות חדשות של עיסוק במיסטיקה ומאגיה בישראל, ובכללן גם בתורת הנסתר, בקבלה ובזוהר.

ההשפעה של ההתחדשות המיסטית ששוטפת את העולם ניכרת גם בישראל, בתחומים רבים¹⁷⁷: תופעה של נסיעה של צעירים ישראלים להודו והתנסויות שונות שהם חווים שם, ייסודן של הוצאות וחנויות ספרים שעוסקות בנושאי קבלה ומיסטיקה, הרכבים מוזיקליים וזמרים שעוסקים בעניינים 'רוחניים' ודתיים, פסטיבלים שעוסקים בנושאי רוח ומיסטיקה, ופריחתם של מוסדות וקורסים המלמדים תורות מיסטיות כאלו ואחרות.

גם לקבלה יש מקום מיוחד בהתחדשות המיסטית, ומעמדה עולה ככל שעובר הזמן. הדוגמאות לכך הן רבות: ההשפעה הפוליטית של רבנים ומקובלים – הרב כדורי, הרב בצרי, הרב יעקב איפרגן (הידוע בכינויו 'הרנטגן'), קורסים וחוגים ללימוד קבלה, ספרים רבים שנכתבים בנושאי קבלה ומיסטיקה ביהדות, 'עלייה לרגל' למקובלים שונים (בין השאר של פוליטיקאים ואנשי עסקים), הילולות שונות לרבנים ומקובלים ביום פטירתם (המוצלחת והידועה שבהם, הילולת ר' שמעון בר יוחאי בל"ג בעומר, מושכת אליה בשנים האחרונות עשרות אלפי אנשים), ותפוצתם של קמעות וסגולות 'קבליות' הנמכרות לכל דורש.

3.1. הסיבות לעליית הקבלה והזוהר

המגמות שתוארו לעיל אינן ייחודיות לישראל. קרנה של תרבות העידן החדש – הניו אייג' – עלתה בשנים האחרונות בעולם כולו. הניו אייג' מאגד בתוכו מגוון רחב של זרמים מיסטיים, מאגיים ומיתיים שהפכו למרכיב בולט בתרבות העולמית העכשווית. במידה רבה, התופעה היא ביטוי לתהליך כולל של שחרור מאידיאולוגיות ברורות ורציונאליות של הזמן המודרני אל תוך הכאוס

¹⁷⁵ הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 387-386

¹⁷⁶ פרסומים רבים עוסקים בתופעה ובמחקר שלה. ראה למשל שלג, רנסנס היהדות. גארב, קבלת המאה העשרים.

¹⁷⁷ ראה גארב, קבלת המאה העשרים, עמ' 29-26

ואובדן הערכים של העולם הפוסט-מודרני. אובדן נקודת אחיזה ברורה הביא לחיפוש אחר העליון, האלוהי, הטרנסצנדנטי – הא-רציונאלי. גם בישראל, בעקבות התערערותן של האליטות החילוניות והלגיטימציה הגוברת שהוענקה לתפיסות דתיות, ניתן היה להציג ביתר קלות תפיסות לכאורה קדם-מודרניות: מיתיות, מיסטיות ומאגיות.

הביטויים לעליית הקבלה הם רבים, הן בתרבות הגבוהה והן בתרבות הפופולארית. בתרבות הלימוד שנעשית יותר ויותר נפוצה – במסגרות אורתודוקסיות, כמו חלוקת ספרי זוהר ועידוד הלימוד בהם ע"י ארגונים שונים¹⁷⁸, ובמסגרות לא אורתודוקסיות – ואף כאלו שפונות גם לגויים – כמו 'קבלה לעם' ו'מרכז הקבלה'. ארגונים כאלו פעילים במגוון מסגרות, בין במרכזים ברחבי הארץ העולם ובשיעורים המתקיימים בהם, ובין באתרי אינטרנט מפותחים¹⁷⁹.

יש לציין שבפשטות הרבנים האורתודוקסים מתנגדים לפעילות קבליות א-אורתודוקסיות וטוענים שלימוד של תורות סוד דורש הכנה והבנה בתורת ה'נגלה'.

בנוסף לפעילות ההפצה של הקבלה והזוהר, נכתבו בעשרות השנים האחרונות פירושים וביאורים חדשים לזוהר ופירושים רבים הודפסו מח דש, למשל, פירושו של ר' משה זכות, ר' אליהו בן משה לואנץ, ר' שלום בוזגלו ופירושים חדשים על הזוהר – 'מתוק מדבש', 'ידיד נפש', ו'תפארת צבי'.

4.1. קבלה בתרבות הפופולארית

כפי שצוין, עליית הקבלה מתבטאת גם בתרבות הפופולארית. הדוגמא הידועה ביותר היא הזמרת מדונה ששילבה מוטיבים קבליים בשירים, ובסרטונים שלה ואף שינתה את שמה ל'אסתר'. קיימות גם כמה דוגמאות לכך בישראל: להקת שוטי הנבואה הלחינה שיר המבוסס על תרגום הסולם של הזוהר¹⁸⁰ בשם 'קול גלגל'. הזמר אביתר בנאי הלחין ושר קטע שמעובד מהזוהר¹⁸¹ (מתוך תיקון ליל שבועות) והוציא אותו באלבום הפופולארי 'לילה כיום יאיר'. כמו כן, להקה שנושאת שם בעל משמעות קבלית בולטת, 'אמא עילאה', הוציאה אלבום שעל עטיפתו מצויר תרשים של עשרת הספירות.

¹⁷⁸ לידי הגיע ספרון בשם 'גדולי ישראל והזוהר' (בית שמש, תש"ע) המעודד את לימוד ספר הזוהר ומביא רשימה של 'גדולי ישראל מכל העדות בכל קהילות ישראל' ש'עוררו על לימוד הזוהר' ומביא רשימה של נקודות חלוקה של ספרי זוהר בחינם.

¹⁷⁹ 'מרכז הקבלה' אף הקים ערוץ טלוויזיה בישראל – 'ערוץ הקבלה'.

¹⁸⁰ זוהר ח"א, רלג ע"ב.

¹⁸¹ זוהר ח"ג, קס"ו ע"ב.

סיכום

בעבודה זו עמדתי על כמה נקודות סביב ספר הזוהר , מחברו ומעמדו . בפרק הראשון , כפתיחה לעבודה כולה , עסקתי בתורת הסוד העברית והיהודית – בשאלת קיומה של תורה קדומה כזו , ובאפשרויות השונות לתחילת התופעה של תורת סוד ביהדות . כמו כן , ביררתי את מקומו של ספר הזוהר בתוך הרצף ההיסטורי של תורת הסוד היהודית , את ייחודו על פני 'ספרי סוד' אחרים ואת מהותו המיוחדת באופן כללי . על כל אלו הבאתי הן מדברי הרבנים והן מדברי החוקרים .

בפרק השני עסקתי בספר הזוהר עצמו : במבנה הספר , חלוקתו לחטיבות שונות ומהותן של החטיבות הללו . סקרתי את פרסומו הראשוני של הספר ואת הפצת ה 'אידיאה הזוהרית' – לפיה קיים קודקס מוגדר בשם ספר זוהר . כמו כן סקרתי את ספרי הפרשנות השונים שנכתבו על ספר הזוהר לאורך הדורות . בשל חשיבותה , סקרתי בהרחבה את הדפסת ספר הזוהר ואת הפולמוס העז שהתרחש סביבה .

שאלת מעמדו של ספר הזוהר היא מרתקת ומפליאה : כיצד הפכו אוסף קונטרסים עלומים לספר הקבלה המרכזי של עם ישראל? על שאלה זו עמדתי בהרחבה בפרק השלישי . סקרתי ציטוטים של הזוהר לאורך הדורות , את ההתייחסויות השונות אליו , את הסמכות שקיבל עם השנים , ובנוסף – את המעמד ההלכתי הגבוה לו זכה .

הפרק הבא עסק בחקירת זהותו של מחבר הזוהר לאורך הדורות . כאמור , מקורם של הקונטרסים שהופצו לא היה ברור , וייחוסם לרשב"י נידון שוב ושוב – לאורך מאות שנים , מזמן פרסומו , ע"י ר' יצחק דמן עכו , עד המאה העשרים בספרם של ישעיה תשבי ופ . לחובר , "משנת הזוהר" . על דיונים אלו עמדתי בפרק הרביעי .

הפרק החמישי עסק בחקר הקבלה והזוהר שנוסד כתחום בפני עצמו ע "י גרשום שלום במחצית הראשונה של המאה הקודמת וזכה למקום משמעותי במחקר מחשבת ישראל ובמחקר בכלל , בישראל ובעולם . בתוך כך הבאתי סקירה קצרה על חוקרי הקבלה המשמעותיים בימינו ועל תחומי העיסוק שלהם , ובנוסף עסקתי בפולמוס לימוד הקבלה בימינו .

בפרק השישי עסקתי בקצרה בהתחדשות הקבלה והזוהר במאה האחרונה ובאישים שהיו חלק מהתחדשות זו . סקרתי את עליית הקבלה ותפוצתה בשני העשורים האחרונים , כחלק מתנועת ה'ניו אייג' ' ואת הסיבות למגמת עלייה זו . הבאתי דוגמאות למגמה זו - בתרבות הגבוהה ובתרבות הפופולארית .

לקראת סיום העבודה הפניתי שאלות לרבנים שונים בנושא ספר הזוהר , וראיתי לנכון להביא את תשובותיהם כנספח לעבודה . ראיינתי את הרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ) על הזוהר , ועל המחקר והקבלה כיום . תשובותיה של החוקרת רונית מרוז , ראש הפרויקט להוצאה מדעית של הזוהר , מובאות גם הם בסוף העבודה .

*

החווייה שלי מכתובת עבודה הגמר הייתה ייחודית לעומת מטלות כתיבה אחרות שעשיתי . מדובר בעבודה עם אופי שונה לחלוטין : שעות ארוכות של קריאה , עיבוד נתונים ובירורים , ולאחר מכן – כתיבה מחקרית, שאיננה קלה עבור מי שזו הפעם הראשונה שהוא דורך בעולם המחקר.

*

העיסוק בעבודה , עוד משלב ההצעה , פתח בפני עולמות חדשים וכיווני מחשבה שלא הכרתי . ההתמודדות עם השאלות הייתה ועודנה מאתגרת ומערערת מכיוונים רבים . שאלות מחקר תלושות, לכאורה, מן המציאות, יורדות אלי ומקשות עלי. והתשובות אינן פשוטות.

נספחים

נספח א': שאלות שהופנו לרבנים שונים על ספר הזוהר

נספח א.1. שאלות שהופנו לרב אורי שרקי¹⁸²

מי הוא מחבר ספר הזוהר לדעתך? לא יודע.

האם יש משמעות לשאלה זו בעיניך? כן. באופן כללי מקובלת עלי עמדתו של ה. צייטלין.

מה הוא מעמדו ההלכתי של ספר הזוהר? גבוה.

מי יכול (וצריך) ללמוד את ספר הזוהר וקבלה בכלל? עיין שערי קדושה.

עם איזה מפרשים? כולם.

מה הרב חושב על המחקר של מחשבת ישראל ועל מחקר קבלה בפרט? חשוב.

על החוקרים כיום? חלקם רציניים, אך ברובם עוסקים בהשערות.

האם זה חשוב להתעסק במחקר יהדות (ומדעי הרוח) בכלל? כן. מדוע? כי אנו רוצים לדעת את האמת.

האם חשוב לעסוק בהוצאת ספרי קודש במהדורות מדעיות? כן. למה? כנ"ל

מדוע חלה עלייה במעמדה של הקבלה ושל הזוהר בפרט בדור האחרון? התגדלות הנשמה הכללית והפרטית. האם הרב רואה זאת בעין חיובית? כן.

מה דעתו של הרב על התופעות של הפצת הזוהר באופן המוני בימינו (גם ע"י דתיים וחרדים), 'מרכז הקבלה' של פיליפ ברג, 'קבלה לעם' KABBALH, וכדומה? האם הרב רואה בתופעות כאלו עניין משיחי, גאולה קרובה, אתחלתא דגאולתא וכו'? שרלטניות לשם שליטה או כסף.

נספח א.2. שאלות שהופנו לרב שמואל טל¹⁸³

לפי מה שהבנו מתשובות הרב לשאלות קודמות, הרב מתייחס לזוהר כסוג של חלום או נביא שאי אפשר לפסוק כמותם, האם על פי זה יהיה דומה ל"מגיד מישרים" "שו"ת מן השמיים" או מקומות שהראב"ד אומר שקיבל ברוח הקודש, ומה החילוק ביניהם לבין מה שהגמרא אומרת "שמן החכמים לא בטלה" ופסקי הלכותיהם הם גם סוג של נבואה על פי זה? מעמדו של

¹⁸² הרב אורי עמוס שרקי (נולד ב 1959) ראש המחלקה הישראלית ב מכון מאיר ורב קהילה בירושלים. נולד באלג'יריה, עבר עם משפחתו למספר שנים ל צרפת, ועלה לישראל בשנת 1972. למד בישיבה התיכונית נתיב מאיר ולאחר מכן המשיך ללמוד בישיבת מרכז הרב אצל הרב צבי יהודה קוק, שהיה לרבו המובהק. בין רבותיו נמנים הרב יהודה ליאון אשכנזי, הרב מאיר יהודה גץ והרב שלמה בנימין אשלג.

¹⁸³ הרב שמואל טל (נולד ב 1962) ראש ישיבת תורת החיים. נולד בבני ברק ולמד בישיבה התיכונית נתיב מאיר. למד בישיבות רבות: הכותל, מרכז הרב, מעלות התורה ושעלבים ואצל רבנים שונים, בניהם הרב ישראל זאב גוטסמן והרב יצחק שלמה זילברמן. הקים את ישיבת תורת החיים בנווה דקלים (שלאחר ההתנתקות עברה ליד בנימין) ומוסדות נוספים. אני מודה לאילון זולדן שהביא לרשותי את השאלות.

הזוה"ק [=הזוהר הקדוש] גדול יותר מהמגיד מ ישרים, כיון שתוקפו הוא תוקף חיבור של אחד מהראשונים. הוא שקול לערכו **מהצד ההלכתי** לשו"ת מן השמיים.

למה בהלכה אפשר להבין את שורש הסברות ולדמות מילתא למילתא ובקבלה אי אפשר לרדת לשורשם של עניינים ולפסוק ולדמות מילתא למילתא ? דווקא אפשר, אלא שצריך להיות בדרגת הבנה מאוד גבוהה ולא "לנחש" דברים. אבל בהחלט גדולי הקבלה דימו והקשו ותרצו וכו' כמבואר בפרדס רימונים לרמ"ק ובאריז"ל.

מי כתב את הזוהר ? נלענ"ד שהכתיבה בפועל הייתה ע"י אחד מהגאונים ואולי מראשוני הראשונים ע"י נשמות תנאים וקדושים שהתגלו לו. ומעין זה כמו האדמו"ר מקומרנה שהיה עוסק כל ימיו בזוה"ק.

נספח א.3. ראיון עם הרב יוחאי ימיני¹⁸⁴

מי כתב את ספר הזוהר?

ספר הזוהר נכתב ע"י ר' שמעון בר יוחאי. כך אומרים הרב אשלג והרב קוק. ודאי מי שכתב היה במדרגת רשב"י חבריו. באשר לטענות על כתיבת ספר הזוהר ע"י ר' משה די ליאון – ההסבר הוא כזה: הספר התגלגל בגיליונות והיה אצל יחידים בדור. הוא הגיע לרמד"ל, והוא היה כותב בצד הספר הסברים שהבין בעצמו, ולכן חלק ממה שיש לנו היום בזוהר זה דברים שלו.

אגב, בעל הסולם אומר שרמד"ל לא הבין בזוהר. האר"י אמר למהר"ו [=ר' חיים ויטאל] שמי שהיה לפניו – מתקופת הרמב"ן ואילך – לא הבין את הזוהר.

מי צריך ללמוד זוהר?

ר' צבי מזידיטשוב לימד ילדים קבלה מגיל תשע. הקשו עליו: הרי כתוב שאדם צריך למלא כריסו ש"ס ופוסקים ורק אז ללמוד קבלה. [בדרך משל] קודם לאכול את הבשר – ש"ס ופוסקים – ורק אח"כ לשתות את היין – קבלה. ר' צבי ענה להם שקבלה מרביתו שצריך להדיח את הכוס [=כוס הקידוש בערב שבת] עם יין [בניגוד לנהוג, במים. א.ק.] וכך גם עם הכלים האלו – ההכנה צריכה להיות בהדחה עם יין – קבלה.

עם איזה פירושים צריך ללמוד את הזוהר?

הפירוש אותו צריך ללמוד הוא הסולם. בניגוד לשאר הפירושים, יש בו שפה אחידה, מסודרת ושיטתית. פירושים כמו מתוק מדבש הם לא בעלי שפה מסודרת, אלא ליקוט דברים ממקומות שונים.

מהו מעמדו ההלכתי של הזוהר?

כתבו על זה אנשים שונים. באופן כללי – זוהר זו משנה, ומשנה נגד גמרא – הלכה כמשנה.

כך גם פוסק הרב? כך נפסק בישיבה?

באופן כללי כן, אבל זה תלוי גם במנהגים.

¹⁸⁴ הרב יוחאי ימיני, ראש ישיבת 'אור מבראשית' ללימוד פנימיות התורה ביישוב אדם. הראיון נעשה בע"פ ושוכתב על ידי.

מדוע חלה עלייה במעמדה של הקבלה ושל הזוהר בפרט בדור האחרון? האם הרב רואה זאת בעין חיובית? מה דעתו של הרב על התופעות של הפצת הזוהר באופן המוני בימינו (גם ע"י דתיים וחרדים), 'מרכז הקבלה' של פיליפ ברג, 'קבלה לעם' KABBALH, וכדומה? האם הרב רואה בתופעות כאלו עניין משיחי, גאולה קרובה, אתחלתא דגאולתא וכו'?

לגבי הפצת הקבלה אצל גויים - אסור ללמד גויים תורה, ואסור ללמד אותם קבלה. זה אסור בתכלית האיסור. בנוגע לקבלה לעם - באופן כללי זה לא טוב וצריך להתרחק מזה. כשיהודי מתקרב מזה לדברים טובים, אז אני לא אגיד לא. הרבה שלוחים לו למקום...

לגבי גאולה - בוודאות אנחנו נמצאים בתקופה של גאולה. הרב בעל סולם כותב את זה, שנראה לו שאנחנו נמצאים ממש על סף הגאולה.

מה דעת הרב על המחקר של הקבלה והזוהר, ועל מחקר מחשבת ישראל ומדעי היהדות בכלל? אתה עוסק בזה?

לא זו דרכנו... אני לא מתעסק בזה.

נספח א.4. שאלות שהופנו לרב יצחק גינזבורג¹⁸⁵

מי הוא לדעתך מחבר ספר הזוהר? האם יש משמעות לשאלה זו בעיניך?

מחברו התוכני של ספר הזוהר הוא רבי שמעון בר יוחאי (וחברייא דיליה), אך אין מניעה להגיד שהספר נכתב בפועל הרבה יותר מאוחר על ידי מישהו שזכה להתגלות שלו (כדוגמת דברי הרבי מקאמארנא בנידון, שמייחס את הספר למי שמופיע בו כ"רעיא מהימנא" והוא מקובל מאוחר יחסית - אולי מתקופת הגאונים, או אח"כ - שזכה להתגלות התנאים הנזכרים בזוהר.

מה הוא מעמדו ההלכתי של ספר הזוהר?

ודאי יש להתייחס לדברי הזוהר במלוא החשיבות וכו'. חלקם כהלכה ממש (כנפסק בפוסקים), ולעתים כמילי דחסידותא. ידועים דברי בני אדמו"ר הזקן בהקדמתו, שמה שנפסק בשו"ע שהלכה כדברי הנגלה במחלוקות עם הקבלה זה רק לפי נגלה, אבל לפי קבלה הלכה לפי הקבלה (ומקובל - נדמה לי שזה מה שכתוב שם - שפסקי הסידור, המאוחרים יותר, נטה יותר לצד זה).

מי יכול (וצריך) ללמוד את ספר הזוהר? עם אילו מפרשים?

סדר הלימוד בפנימיות התורה הוא קודם כל בסיס טוב בחסידות, מדברי מורנו הבעל שם טוב, המגיד, אדמו"ר הזקן וממשיכיהם נשיא חב"ד (תוך התבשמות ב'מקיף' מדברי שאר תלמידי מורנו הבעל שם טוב). לאחר בסיס טוב בחסידות בהחלט רצוי ומומלץ ללמוד קבלה במקור - ספר הזוהר וכתבי האריז"ל. את ספר הזוהר כדאי ללמוד (לצד ביאורי החסידות, והערות רבי לוי יצחק

¹⁸⁵ הרב יצחק גינזבורג (נולד ב-1944) בארה"ב. חזר בתשובה בגיל צעיר. עלה לארץ בשנת 1965, ולמד ביישיבת קמיניץ. התקרב לחסידות חב"ד ושהה אצל הרבי מלובביץ' מספר חודשים. שימש כראש ישיבת 'עוד יוסף חי' בשכם עד לנסיגת צה"ל מהמקום. כיום משמש כנשיא הישיבה וכראש מוסדות 'גל עיני'. נכתב (ע"פ הנחייתו של הרב גינזבורג) ע"י ר' איתאל גלעדי, עורך כתביו של הרב גינזבורג. אני מודה לאלהיהו פלאי על מסירת הדברים.

שניאורסון על הזוהר) עם פירושי קאמארנא (זהר חי ודמשק אליעזר), ובדור האחרון פירוש הגון שאפשר ללמוד איתו הוא ה"מתוק מדבש".

מדוע חלה עלייה במעמדה של הקבלה ושל הזוהר , בפרט בדור האחרון ? האם הרב רואה זאת בעין חיובית ? מה דעתו של הרב על התופעות של הפצת הזוהר באופן המוני בימינו (גם על ידי דתיים וחרדים), 'קבלה לעם', 'מרכז הקבלה', וכדומה ? האם הרב רואה בתופעות כאלה עניין משיחי, גאולה קרובה, אתחלתא דגאולה וכו'?

לקראת הגאולה עולה קרנה של פנימיות התורה, כמובן, וזה דבר נפלא וחשוב. התופעות של הפצת פנימיות התורה הן טובות, כאשר הדבר נעשה בפנימיות (מה שלא בהכרח קורה כאשר מדובר בדתיים וחרדים, והעיקר הוא הפצת החסידות) ובכשרות (מה שלא קורה בשתי הדוגמאות של מכוני הקבלה שהזכרת) מתוך חיבור לנגלה שבתורה. עם זאת, גם התופעות החיצוניות והבעייתיות של הפצת פנימיות התורה מעידות על התקדמות פנימית בענן יין, כאשר לכל תופעה פנימית רצויה יש גם התגלות בבחינת אחוריים (ולעתים אף יניקת החיצונים).

מה דעת הרב על המחקר של הקבלה והזוהר, ועל מחקר מחשבת ישראל ומדעי היהדות בכלל?

בכללות, מי שלא מאמין בתורה לא יכול להגיע להבנה אמיתית שלה, וממילא נקודת המוצא של המחקר מעמידה את החוקרים בעמדה נחותה וגורמת לכך שהממצאים שלהם שטחיים במקרה הטוב ומוטעים במקרה הנפוץ. עם זאת, גם בתוך המחקר יש נקודות של אמת שניתן וצריך לברר משם. כאשר השימוש בכלים מחקרניים בא מתוך אמונה יש שם נקודות רבות עוד יותר לברר, ויש מקום לשימוש מוגבל בכלים אלה, אך כמובן עיקר העיסוק בתורתנו הקדושה הוא 'מבפנים' ומתוך ניסיון לדרוש מתוכם את דבר ה'.

נספח 5. הרב אלחנן ניר¹⁸⁶

כלל ישראל קיבל על עצמו את ספר הזוהר, ספר שכל עוצמתו באה לו משום שאיננו יודעים מי כתבו וחוסר ידיעתנו היא היא כוחו, כביכול נכתב בידי השכינה ממש. וכבר האריכו בכך רבים והתווכחו רבים - ראה כבר הויכוח הידוע שבין יש"ר מקנדיא לבין ר"א דילמדיגו - ועמד עליהם ר' הלל צייטלין הי"ד באריכות, ואולי הפשוט ביותר לנקוט כדברי הנזיר שאכן בעולם האצילות הרי שרשב"י כתבו אולם בעולם הבריאה אחרים כתבוהו. וודאי שביחס לתיקונים ולרע"מ אחרים כתבוהו, וראה שכך נקט הראי"ה בספר 'בשמן רענן', עמ' שנג-שנו.

העיקר הוא העיסוק מתוך יראת שמים ובקשת אמת וגם הומור יהודי עתיק - שלולא הוא הדברים מתקשחים ומאבדים את חינום - וכשאינן יראי שמים באים ועוסקים בכך באים רבים ומכריחים אותם להבין מה מונח אצלם והם אינם הוגים בו. ופירושים ילמד כל אחד כעולה על ליבו וראוי ללמוד מפירוש הרמ"ק, וכל זאת אם לא יוכל להתעמק באר"י.

¹⁸⁶ אלחנן ניר (נולד ב-1980) ר"מ בישיבת שיה יצחק, משורר ועורך ספרות.

פעמים המחקר יכול לעזור לעשות סדר ואז אין בהכרח להימנע מכך, אבל העיקר הוא השיקוע שיבוא בעקבותיו בדברים עצמם וברוח אלוקים המרחפת עליהם ממש שבכוחה כבר נאמר רבות להביאנו הלאה בדרך הגאולה.

נספח ב': ראיון¹⁸⁷ עם הרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ) על זוהר, מחקר וקבלה¹⁸⁸

הרב מונה את הזוהר בין 'ארבעת הספרים שכל אדם חייב לדעת'. מדוע?

לדעתי, כשם שאדם צריך שיהיה לו בסיס נגלה שבתורה, כך הוא צריך שיהיה לו בסיס בנסתר שבתורה. כמה זה עמוק, זו כבר שאלה אחרת. אמרתי שאדם מישראל צריך לדעת גמרא, זה גם ספר שמניתי. השאלה באיזו רמה, באיזה עומק. זה ברור שאני לא יכול להגיד לאדם ללמוד גמרא כמו המהרש"א.

בסה"כ אדם צריך ידיעה בסיסית של מה כתוב שם. מבחינה זו הזוהר הוא ספר בסיס של הקבלה, אז אדם מישראל צריך להיות קשור לזה. זה בעיני פשוט, ובניגוד לכל מיני רבנים גדולים וקטנים אני רואה את זה בתור חלק מהותי של יהדות. היו דורות רבים שבמידה רבה של צדק החזיקו את הדבר הזה הרבה יותר בסתר. זה כבר חמש מאות שנה שזה לא ככה. זה השתנה מצפת והלאה, אולי אפילו קודם. זה כבר לא בסתר, ויש לזה סיבות. זה דומה לעניין של הגמרא. למה אין גמרא בזמן הבית הראשון? כי לא היה צריך. לא היה נחוץ לאנשים. היו אנשים שיכלו לעשות את אותם הדברים, אותם הדיונים, אבל לא היו צריכים אותם. יש זמן שבו אתה מתחיל להרגיש את הצורך, את הנחיצות. הנחיצות היום [=לקבלה] היא הרבה יותר גדולה, וזה כבר נוגע לשאלה האחרונה.

ומבחינה זו. אם אדם לומד מורה נבוכים לרמב"ם, מתחילה לסוף ומהסוף להתחלה ... זה ספר נורא חכם, מאוד מסובך, עם כל מיני קיפולים וקמטים, אבל אין לקורא הרבה מה לעשות איתו. מדוע? מפני שבמידה מסוימת השאלות שלו הן שאלות שלא שייכות לקורא בזמננו והתשובות שלו אולי גם לא שייכות לו. יש הרבה ספרים כאלה, ספרים חשובים. ספר הזוהר זה יותר נחוץ. זה נכון שבתור ספר הוא לא כך מסודר (למעשה אין ספר יהודי מסודר, חוץ מהרמב"ם) אבל בזוהר הבעיה היא חריפה יותר. נורא מבולגן. מבולגן במידה כזאת שאתה בקושי יודע איפה ההתחלה ואיפה הסוף של הנושא. אם אדם לומד באופן כזה, הוא לומד בצורה אחרת מאשר מה שהוא לומד עם ספר לימוד.

מי חיבר את ספר הזוהר? האם קיימת משמעות לשאלה זו?

אני לא יודע. הבעיה היא שחלק גדול מהספרים שלנו אנחנו לא יודעים מי חיבר אותם, וכנראה זה לא כ"כ משנה ... אנחנו לא יודעים מי חיבר את ספר שמואל או מלכים. אומנם, יש כל מיני תשובות בגמרא לזה, אבל הם לא שלמים.

¹⁸⁷ הראיון נערך על ידי במכון שטיינזלץ בירושלים.

¹⁸⁸ הרב עדין אבן ישראל (שטיינזלץ) נולד בשנת 1937 בירושלים. בגיל צעיר חזר בתשובה ולמד בישיבת תומכי תמימים של חסידות חב"ד. הקים את "המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים" וכתב פירוש וביאור של התלמוד הבבלי. הקים את רשת מוסדות 'מקור חיים'. זכה בפרס ישראל למדעי היהדות בשנת 1988. כתב ספרים רבים בשפות שונות בנושאי יהדות, תלמוד וחסידות.

בנוסף לזה, בפרט בדורות הראשונים, התייחסו לספרים אחרת. גם ספר שהיה קדוש, שינו את הסדר, שיפצו אותו, הוסיפו לו וגרעו ממנו משום שלאנשים היה הרבה יותר קשר לעניין הזה, הרבה יותר קירבה.

השאלה היא לא כל כך חשובה. הרב אשלג שהיה כל ימיו בתוך הזוהר כותב במפורש באחד במקומות, שאם משהו יגיד לו שאת ספר הזוהר כתב ר' משה די ליאון ולא רשב"י, זה לא ישנה שום דבר זה. אלא מה, הוא ידע שהגדול והנורא שכתב את ספר הזוהר הוא ר' משה די ליאון ולא רשב"י. זה לא משנה לשום דבר.

יש דברים מסוימים שהשאלה היא מה שמו של המחבר, וזה קריטי. למשל, בשאלה מי חותם על צ'ק – זה קריטי. זו יכול להיות המציאות לגבי כסף, אבל לגבי יופי זה לא משנה. אתה רואה יצירה שאנחנו לא יודעים ולא נדע מי עשה. יש כל מיני דברים באומנות, אתה לא יודע מי הפסל ואין סיכוי שאדע. זה לא משנה כי זה מדבר בעד עצמו. אני לא יודע אם אתה מכיר, יש כל מיני ציורים כאלה. לפעמים עושים את זה בגלל עניינים מסחריים, את זה צייר פלוני ואת זה צייר פלוני. זה מעלה את הערך של היצירה אם פלוני כתב את זה.

השאלה הזאת היא שאלה. אני משער שזה נעשה בכמה שלבי. יש כל מיני דברים שמשה די ליאון, שוודאי היה חלק מהעניין של כתיבת הזוהר. היו דברים שאנשים הוכיחו שהוא לא הבין מהזוהר. הוא פשוט העתיק ולא הבין.

אני חושב שבהחלט ייתכן שהיו איש ראשון, שני, תלמידים שלהם שחיברו. השאלה הזאת היא לא רלוונטית עכשיו.

מה תוקפו ההלכתי של הזוהר לעומת חיבורים אחרים?

רוב הפוסקים ובעלי ההלכה, שחלקם היו מקובלים, אמרו כך: בעניין הלכה אנחנו הולכים אחרי מהלך ההלכה, ומבחינה זו ספר הזוהר יש לו תוקף לכל הדברים שהוא לא מתנגש. זו פחות או יותר העמדה, גם העמדה הלכתית.

אנשים לא יודעים את זה, אבל חצי ממנהגי ישראל הם מנהגים שצבועים בצבע של הקבלה. לא אומרים לאדם שהוא דברים על דרך הסוד, אבל כל הזמן עושים אותם. אנשים לא יודעים. אדם עשוי להגיד לך שהוא מעולם לא ראה קטע מספר הזוהר, אבל לכל אחד יש את זה בסידור והוא אומר את זה ולפעמים שר את זה. אם תגיד לו שהו א אומר זוהר, הוא יגיד שזה בכלל לא נראה כמו זוהר. אומנם זה נכון, זה לא נראה כמו קטעים אחרים.

הרושם הוא שבמשך הדורות זה כלל במידה רבה אנשי קבלה שעסקו בהלכה. כמעט כולם יש להם עמדה אחידה. אם תהיה התנגשות גדולה, בד"כ יפסקו כמו שכתוב בספרי ההלכה. רק יוצאים מן הכלל עשו את זה אחרת.

אנשים לא יודעים, אבל ר' יוסף קארו היה כולו שקוע בקבלה, היו לו חזיונות אישיים, אבל זה לא שינה את העמדה ההלכתית שלו, וזה נכון לגבי כל שאר הדורות הלאה.

יש גם דבר ששייך לכל אומות העולם, והוא שהאנשים שעוסקים במיסטיקה יוצאים מגדרי החוק. אצל היהודים זה להיפך. כל דבר שיש על דרך הקבלה זה תוספת - עוד דבר אחד, עוד עניין אחד.

זה מאוד שונה מאצל הגויים, כי אצלם ככל שאדם עוסק בזה הוא נעשה פחות ופחות קשור לאיזה שהוא חוק בעולם. בכל העמים האנשים שהתעסקו עם זה הרגישו שהכול מותר להם. לא אצלנו. אפילו לא השב תאים. אומנם השבתאים עשו היפוכים של דברים, אבל זה לא כל דבר. אצל השבתאים לא לוקחים תרגול, צובעים אותו בירוק ושמים אותו על הראש. זה - לא עושים. הם לא שוחטים כלבים. יש כמה דברים שהם עושים בשביל לעשות ההפך. הם עושים אליבא דהלכתא את ההיפך, לא באופנים אחרים.

זו פחות או יותר העמדה ההלכתית. שוב, אני לא מוצא כמעט יוצאים מן הכלל בעניין הזה, כולל אנשים שהיו מקובלים.

מי שמסתכל על מה שנקרא קבלת האר"י ומה שבשם הקבלה הזו - זה לא תמיד חומרות, לא מדובר על שום דבר שהוא רציני. אנשים חשובים שהאר"י כל הזמן הוסיף דברים אבל לא. למעשה, האר"י היה צוחק על האנשים שמקפידים על הסדר של גזירת הציפורניים, למרות שזה כתוב בהלכה, אבל הוא חשב שזה סתם דברים בטלים.

מי צריך ללמוד זוהר? באיזו צורה? עם אילו פירושים?

בדרגה מסוימת, כולם.

כמו בדברים אחרים, זה לא כך עניין של הפירושים. מצד מסוים, בזוהר אני מפתח מתרגומים יותר מאשר בגמרא. העניין הוא, בגמרא התרגום לא משנה כל כך. אתה רואה תרגום, אז בסך הכול אתה מבין שאתה לא מבין. בזוהר, בגלל הלשון, בגלל המליצה, אתה יכול פשוט לא לדעת על מה אתה מדבר.

העצה שנתנו לפני כמה מאות שנים היא לא ללמוד דבר כזה בלי מורה. זה עצה טובה. מורה טוב יכול להכניס אנשים לתוך זה. אם לא, אנשים לומדים דברים כאלה, לא רק זוהר אלא גם קבלת האר"י, וזה הופך לאוסף שטויות. זה נוגע גם לשאלה האחרונה.

מה הרב חושב על המחקר של מחשבת ישראל ועל מחקר קבלה בפרט? על החוקרים כיום?

יפה מאוד, [אבל] לא נורא חשוב. גם לא המחקר של הקבלה. אני הכרתי ואני מכיר את האנשים האלה, משולם [גרשום שלום, מגדולי חוקרי הקבלה. א.ק.] ומטה. את ליבס חיתנתי אני מכיר אותו ופוגש אותו מפעם לפעם. אתה מבין... אני מכיר את החברה האלה.

בצד מסוים, כל המחקרים של מחשבת ישראל... אני לא בטוח שהם מאוד חשובים. התרומה שלהם לא כל כך גדולה.

לגבי זה שאני יכול להגיד, 'עכשיו אני מבין דברים לגמרי אחרת'... זה כמו שיש ספרים על מדע, שחלק מהם הם זבל גמור. אתה לא נהיה איש מדע מזה, אתה מקבל רק את הדעות של מי שכתב את הספר. יש ספרים כאלה, ומהם אתה לא נהיה מדען או מתמטיקאי. לא תפתור משוואה ריבועית אחרי שקראת ספר כזה. זה דברים 'עלי'.

האם זה חשוב להתעסק במחקר יהדות (ומדעי הרוח) בכלל? מדוע?

אני לא חושב. אני חושב שדברים מסוימים חשוב שאנשים ידעו, ואת הדברים האלה ידעו גם קודם המחקר.. למשל, צריך לדעת איך להבין כתבי ד. יש עוד דבר שאותו צריך לדעת, ולא

לומדים אותו בכל הישיבות -- על סדרי הדורות . גם יש דברים מסוימים שאנשים לומדים באוניברסיטה ולא לומדים את זה במקום אחר . אנשים שלומדים את זה בפנים [=בישיבות?] לא מגיעים לאבחנות יפות.

בכלל, אני לא חסיד של מדעי הרוח . יש שם הרבה דברים, שהם כמו שאומרים 'דברי רוח'. גם במדעי הטבע יש הרבה דברי רוח ודברים בטלים, אבל זה בטלים בריבוע. אבל זה עניין פשוט.

האם חשוב לעסוק בהוצאת ספרי קודש במהדורות מדעיות? למה?

זה מועיל, זה מועיל קודם כל כי מהדורה המדעית בד "כ מנסה להיות מדויקת . בעבר, שהיו כותבים בכתבי יד, אז ידעו שפלוני סופר מוסמך ואפשר לסמוך עליו, ואתה יודע שפלוני הוא כותב אחר אז הוא כותב כך . עכשיו, כשיש דפוסים, מסיבות טכניות וכלכליות כאלו ואחרות, הרבה ספרים משובשים.

יש איזה מקום בגמרא, קשה, הבאתי חמישה תירוצים לקושייה ובאף אחד מהם לא היה ממש. מדוע? מפני שמקור השאלה היה במשהו שהיה כתוב לא נכון . משובש. אז אתה יושב ומתרחץ תירוצים על ביצה שלא נולדה.

מבחינה זו, יש לעבודה הזאת ערך. זו עבודה משגעת ולא תמיד מרתקת, לשבת עם כך וכך כתבי יד ולהשוות אותם, זה משגע! אתה צריך להיות עם אופי לזה . יש אנשים שיתנו להם לעשות את זה במשך שבוע והם יצאו מדעתם ויברחו.

אם אדם עושה את זה, אתה לומד מתוך זה משהו . יש לזה ערך . לפעמים פותרים כך בעיות, מעמיד דברים על אמיתותם.

אני חסיד גדול של אמת, בכל מקום. כשאמת היא אמת, וכמו שכתוב שאמת היא חותמו של הקדוש ברוך הוא, ואם הקדוש ברוך הוא חתם אני לא יכול להפריע לו. זה אמת. אז מישהו עושה מהדורה מדעית - אם הוא לא מכניס לשם כל מיני שטויות משלו - אם הוא עושה מהדורה מדעית, זאת אומרת עובר על כל כתבי היד או על רובם, (לפעמים יש משפחות כתבי יד, אלפים של כתבי יד) זה חשוב ולפעמים מגיעים על ידי כך לברר דברים לאמיתם.

גם בתנ"ך זה כך. ספר תנ"ך עומד על אלפי אנשים שעסקו במסורה והם עסקו בשאלה הזו, לא רק אם זה קמץ או פתח, אלא גם על הבדלים במתגים. יש לי מכר שעשה דוקטורט על זה - הוא השווה שני כתבי יד מהמאה התשיעית והעשירית ועשה דוקטורט על ההבדלים במתגים בניהם. יכול להיות שלא כל העולם עומד על זה, אבל על דברים כאלה נבנה התנ"ך. מאלפי אנשים שישבו ודקדקו עם כל מה שכרוך בזה. למשל, מה שקרוי מסורה גדולה וקטנה. זו עבודה של מילון, של דיוק, האם המילה כתובה בתוך שתי מילים או בתוך מילה אחת. האנשים האלה עשו לתנ"ך הוצאה מדעית.

לפעמים זה לא מזיק, לפעמים זה מועיל.

מדוע חלה עלייה במעמדה של הקבלה ושל הזוהר בפרט בדור האחרון? האם הרב רואה זאת בעין חיובית? מה דעתו של הרב על תופעות של הפצת הזוהר באופן המוני גם ע "י דתיים וחרדים), זרמים שתורת הקבלה עומדת במרכזם (הרב גינזבורג, הרב שיינברגר (אשלג), הרב פרומן)?

שינוי של המעמד של הקבלה, במידה מסוימת, לא בשלמות, זו תוצאה של כמה דברים. היחלשות של כל המון דברים אחרים, דברים רציונליים. יש לזה גם סיבות מדעיות וסיבות אחרות.

כשפעם היה מישהו והיו רואים אותו לומד קבלה היו אומרים לו שהוא יכּ וּל להשתגע מזה. עכשיו לא חוששים מזה. זה יכול עדיין לגרום למישהו להשתגע, אבל בימינו אפשר להשתגע מכל דבר.

זה לא בעיה רק של יהודים, אלא גם של גויים. העולם הזה של הנסתר, של הניו-אייג', העידן החדש. כל זה הכניסו איכשהו למודע. אני לא מדקדק עם כל מודה באשר היא מודה, אבל אני לא סומך עליה, ולכן גם בדברים היהודיים... הבעיה היא שכשעוסקים בדברים האלה הם הרבה פחות מדויקים וחתוכים מאשר ספרי הלכה. אם רוצים לעשות איזה חוג של נשים שעוסק בקבלה, זה די נפוץ... זה מן עולם כזה שמצד אחד אפשר לעשות מה שרוצים, והאנשים שעוסקים בו לא עוסקים בכל הרצינות שצריכים בשביל זה. זה מבחינת יהודים ויהדות ויראת שמיים. כל השמות שהזכרת הם אנשים יראי שמיים, שלפעמים משקים את הכול...

אני לא נגד שמישהו ישתה קצת וודקה, אבל בגיל שלוש זה לא מומלץ. בגיל שלוש אתה יכול לשתות את זה. הבעיה היא שלפעמים הלימּ וּד הזה נשפך על כל מיני אנשים שלא בגיל, ואולי לעולם לא יהיו בגיל, וזה חבל לי.

העלייה במעמד היא עלייה כללית של מיסטיקה בכל העולם. זה לא מיוחד כאן שעוסקים בדברים האלו – וזה לא רק קבלה. יש גם אנשים שעוסקים במיסטיקה הודית ומיסטיקה יפנית וכל מיני דברים כאלו.

ומה בנוגע לדברים כמו 'מרכז הקבלה' של פיליפ ברג, 'קבלה לעם' KABBALH, וכדומה?

יש בהם בעיה יותר גרועה. משום שלדעתי זה כמו שמישהו היה לוקח חתיכות של ספר תורה, חותך אותם לחתיכות ומוכר אותם כקמעות נגד פחד בלילה. זה בזוי. זה סוג מסוים של לוקחים דבר ועושים בו שימוש כזה, זה גרוע וזה בזוי.

יש בזה צד של התקדמות. אם פעם אדם מה שאדם עשה בשעות הפנאי זה לשחק כדורגל, היום הוא לומד קבלה.

כן, אבל כ שהוא משחק כדורגל, זה רק מועיל. כשאדם עוסק בכדורגל, אז הוא יודע מי זה מלמיליאן. כשאני עוסק בקבלה ואני יודע מי זה האר"י, האר"י הקדוש יכול להזיק לי. מלמיליאן לא יכול להזיק לי, וזה הבדל עצום. משחק כדורגל או דומינו זה לא יכול לגרום לי שום נזקים.

אם מישהו משחק באבני חץ, זה לא אכפת לי. אבל אם מישהו משחק בחלקים של גוף אנושי, אז אתה יכול להגיד, 'הוא עלה מדרגה, מקודם הוא שיחק בחץ, עכשיו הוא משחק באצבעות של בן אדם'. זה דבר גרוע, כשמשחקים עם אצבעות.

זה מאוד במודע. תמיד מדברים כאלה צריך להיזהר.

יש מקצועות שלא אכפת לי שאדם ישב ויעסוק בהם. אם מישהו היה רוצה ללמוד מתמטיקה באותו אופן שהם באים לחוגי 'kabballa' אז זה לא היה אכפת לי. מתמטיקה לא יכול הרבה לעשות רע. כי זה קשה וכו'.

עם קבלה, זה נעשה יותר ויותר גמיש. אבל זה דבר רציני, ואפילו, באיזושהי מידה, גם בצד הכי חיצוני שלו הוא מאוד מסובך. עכשיו, כשאני יושב ומשחק עם זה, לוקח משפט מפה ומשם, זה עושה רושם לא רציני, זה קצת ביזיון.

מה זאת אומרת מסוכן? לאן זה יכול להגיע?

אתה יכול להגיע לכל מקום, ואף אחד לא יכול לעצור אותך. במקרים של הלכה יש כל מיני רבנים שאולי הם לא יותר מידי מתוחכמים, אבל יש חוקים, יש מבנים. אותו דבר יש במתמטיקה - אני נותן לך משוואה לשחק איתה, אז אחרי זמן, או שאתה תפתור אותה או שתעזוב אותה. לא תשחק איתה. עם קבלה אתה יכול לשחק, וזה יכול להגיע להפקרות.

זה יכול להגיע מטמטום. אני פוגש מידי פעם ... טמטום על דרך הקבלה, טמטום על דרך הסוד. סתם טמטום.

אני לא אומר שעכשיו זה סגור כמו שהיה בימים ההם, ש'אין מגלים לאחד ובלבד שיהיה חכם ומבין מדעתו' עכשיו לא עושים בדיקות כאלה. אבל צריך איזושהי בדיקה, כי הנושא בעצמו לא מגביל אותך. יש נושאים שמגבילים אותך, אבל זה לא מגביל אותך. עם $A+B=C$ אתה לא יכול לעשות הרבה, אבל בקבלה... אתה יכול להגיע לדברים מסוכנים, לא רק להפקרות.

כמו שאומרים שיש מצווה בתורה לעבוד עבודה זרה - 'יסרתם ועבדתם אלוהים אחרים', זה אותו דבר כשאנשים לוקחים קבלה ולומדים ככה.

זה ודאי הרבה יותר טוב שעכשיו אתה יכול ללמוד קבלה בלי שיגידו לך שאתה משוגע או תימהוני. מצד השני, זה שזה נהיה פופולארי זה לא בהכרח מוסיף לאנשים.

זה בעיה שאנשים לא יודעים במה הם מתעסקים. כמו שאומרים באנגלית - 'A little knowledge is dangerous'. מעט דעת זה תמיד דבר מסוכן.

כשהייתי קטן, בכיתה ח', ביקשתי מההורים שלי לקנות לי ספר כימיה. הם שאלו אותי למה, ואמרתי שיש לי תוכניות לעשות חומרי נפץ. אז הם החליטו לא לתת לי. זה בערך אותו דבר. אז חלק מהאנשים נשארים רק עם הספר ולא קוראים מספיק ולא יודעים, אבל אם אדם קורא ויודע לעשות חומרי נפץ ואותו אדם בלי אחריות.. על אותה דרך - אתה אומר שזה מוסיף דעת לאנשים, שבמקום לקרוא על טרזן הוא קורא על הכנת חומרי נפץ? אני לא בטוח שזה מוסיף דעת לאנשים.

נספח ג': שאלות שהופנו לד"ר רונית מרוז, ראש הפרויקט להוצאה מדעית של הזוהר

כמה אנשים מתעסקים בפרויקט?

אני מובילה את הפרויקט ביחידות מזה עשר שנים. כל האחרים הם במדרגה של עוזרי מחקר (בדרך כלל 3 אנשים בכל שנה) שאינם עצמאיים באופן מלא אלא בדרגות שונות. אני מנסה עכשיו להקים קבוצה שתתחיל לפעול בעוד שנתיים ובה נהיה כמה אנשי אקדמיה עצמאיים ולא רק עוזרי מחקר.

מה הם עושים למעשה (חוץ מלהקליד למחשב כתבי יד)?

המון המון. קטלוג של כתבי היד (זה המון עבודה. צריך לחפש את כתבי היד, לצלם או לסרוק, לתת את כל הפרטים של כל כתב יד, לתאר בפרוטרוט כיצד כתב היד מאורגן, מתי נכתב, על ידי מי וכו'. חלק מהם הם בני מאות עמודים). אכן יש הקלדה של הטקסט אבל בכל תהליך של הקלדה יש גם המון הגהות (שזה תהליך אינסופי, מאוד מתסכל אבל הכרחי). מה שהרבה יותר מעניין זה לחפש מקורות – החל מפסוקי המקרא, עבור דרך חז"ל והמשך דרך מקורות קבליים שונים או מקורות אחרים. כאשר מאתרים מקורות כאלו מגלים כיצד הטקסט 'משוחח' עם קודמיו או עם חבריו – כיצד הוא לומד מהם, ממשיך את דרכם אך לעתים גם חולק עליהם. לפעמים 'השיחה' היא במסגרת אידאית, לפעמים במסגרת סיפור. חלק מאתור המקורות נעשה על ידי וחלק על ידי העוזרים. לצערי יש גם המון עיסוק טכני – ארגון הדף וכו'. זה נהיה קריטי כאשר יש הרבה חומר. וראה להלן.

אם יש אלף כתבי יד וכל אחד שונה (לפחות קצת) מחברו, איך המהדורה תיראה - יהיו אינספור שינויי נוסחאות?

אכן הזכרתי בתוכנית [=בראיון עם דב אלבוים, א.ק] שיש להערכתי כאלף כתבי יד. אבל אחרי 650 הפסקתי תהליך זה של איתור כי גם זה חומר רב מדי לעבודה. אם כן – כ-650 אותרו וההערכה היא שיש כאלף. יחד עם זאת אני מעריכה שכתבי היד שעדיין לא אותרו יהיו בהם פחות חידושים ופחות הפתעות. עוד צריך לציין שאמנם יש הרבה כתבי היד אבל יש הבדלים עצומים במכלול החומר שהם כוללים. אני מניחה שאתה כבר יודע שאחד העקרונות המארגנים את הזוהר הוא חלוקת הטקסט לפי פרשות התורה + 3 מגילות (רות, שיה"ש ואיכה); כתבי היד כוללים בדרך כלל רק חלק מן הפרשות ולא את כל הזוהר, וגם אם כתב יד מסוים כולל חומר מתוך פרשה מסוימת עדיין יש הבדלים גדולים מאוד הן בהיקף החומר המצוי בו מתוך אותה פרשה והן בסדר הפנימי של הפסקאות. כך למשל מסרתי לדפוס חומר על פרשת שמות בזוהר. מצאתי 51 מקורות שונים הכוללים חומר מפרשה זו! כתב יד אחד כולל רק 3 שורות מן הפרשה, כמה כוללים את כל החומר וכו' כו'. באופן בסיסי כתבי יד של פרשת שמות נחלקים לשמונה קבוצות שונות (תלוי בנקודות המבט) המארגנות את החומר בהיקף שונה ובסדר שונה (אחת הקבוצות היא בעצם קבוצת 'שונות' שבה כל כתב יד שונה באופן מוחלט מרעיו). ובכן לא רק שיש הרבה שינויי נוסח, יש גם הרבה שינויי מבנה ואת כל אלו צריך לציין ובכל אלו צריך להתחשב. וראה בהמשך.

האם זה יצא כספר של ממש, או שהגודל העצום מחייב למצוא פתרונות אחרים (ספר ממוחשב)?
הכמות של החומר מציבה הרבה בעיות ועניין זה גם גרם לעיכוב הפרוייקט. סופו של דבר ההחלטה היא כי כל יחידה טקסטואלית תצא בנפרד ובשתי מתכונות.

א. ברשת תצא מהדורה סינופטית, כלומר מהדורה שתציג את כל ההקלדות של הטקסטים (או את הרוב המכריע שלהם). כל משפט יוצג שורה מתחת לשורה על פי כל המקורות. כך יוצגו חילופי הנוסח וחילופי המבנה באופן מלא ובהקשר המלא שלהם. לשם הדגמה פרשת שמות כוללת היום 1400 עמודים של חומר שיעלה בבוא העת על הרשת, ככל הנראה באתר של הוצאת הספרים של אוניברסיטת תל אביב..

ב. מהדורה ביקורתית – במהדורה זו, שתצא בדפוס, בחרתי את הנוסחים המרכזיים של כל טקסט. אם הם שונים מספיק זה מזה הם מוצגים טור כנגד טור. ראה למשל במאמרי האנגלי על שלושה עיבודים של סיפורים מן הזוהר, אשר בו מובאים נוסחים שונים (בשפת המקור, לא באנגלית) טור כנגד טור. מהדורה זו כוללת גם: 1. תרגום מלא לעברית, 2. מבחר קצר של חילופי נוסח עבור מי שאינו רוצה לעיין באתר ולהתעמק בנושא (חילופי נוסח אלו מובאים עם הערות הסבר לגבי משמעותם), 3. הערות לכל פסקה. הערות אלו מתייחסות לעתים למקורות שהזינו את הטקסט, ולעתים קרובות יותר הם פשוט מסייעות בהבנת הטקסט הקשה הזה. לעתים יש גם דיון בטיב הלשון יוצאת הדופן של הזוהר או בהיבטיו הספרותיים. 4. מבואות – יש מבוא כללי לפרשה ויש מבוא לכל קבוצת פסקאות מסוימת. המבואות עוסקים בהיסטוריה המשתקפת בטקסט או במבנה ספרותי ועוד ועוד. האם מתוכנן פירוש, ביאור, הסבר או תרגום כלשהו? ראה לעיל.

אילו טקסטים זוהריים מתוכננים להיכלל בספר - האם גם כאלו שאינם מופיעים בדפוסים הקלאסיים?

בהחלט כן – יש טקסטים חדשים ובלתי ידועים כולל עיבודים בלתי ידועים לטקסטים הנדפסים כבר בזוהר (בסגנון אותם שלושה סיפורים המובאים במאמרי).

מתי את מעריכה שהפרויקט יסתיים?

מי יודע???

ביבליוגרפיה

אבן יחייא, שלשלת הקבלה = גדליה אבן יחייא, **ספר שלשלת הקבלה**, ירושלים תשכ"ב

אבן לביא, כתם פז = ר' שמעון אבן לביא, **כתם פז**, א, ג'רבה ת"ש ; ב, ליוורנו תרנ"ה (דפוס צילום ירושלים תרנ"ה)

אורבך, המסורות = אפרים א. אורבך, המסורות על תורת הסוד בתקופת התנאים, עורכים : א.א. אורבך, ר.י.צ. ורבלובסקי, ח. וירשובסקי, **מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשום שלום**, עמ' א'-כ"ח

אזולאי, אור החמה = ר' אברהם בן מרדכי אזולאי, **ספר אור החמה**, א-ג, פרעמישלא תרנ"ו-תרנ"ח (דפוס צילום ירושלים תשמ"א)

אידל, תפיסות שונות = Modhe Idel, 'Differring Conceptions of Kabbalah in the Early 17th Century', Isadore Twersky and Bernard Septimus (eds.), *Jewish thought in the Seventeenth Century*, Cambridge, Mass. 1987, pp. 137-200

אריאל, פירוש לעשר הספירות = David S. Ariel, 'Shem Tob Ibn Shem Tob's Kabbalistic Critique of Jewish Philosophy in The Commentary on the Sefirot: Study and Text', ph.D. dissertation, Brandeis University, 1982

אשלג, זוהר = יהודה אשלג, **ספר הזוהר עם פירוש הסולם**, ירושלים תשנ"ח

בניהו, ויכוח הקבלה = מאיר בניהו, 'ויכוח הקבלה עם ההלכה', **דעת**, 5 (תש"ס), עמ' 61-115

גארב, קבלת המאה העשרים = יהונתן גארב, **"יחידי הסגולה יהיו לעזרים" עיונים בקבלת המאה העשרים**, ירושלים תשס"ה

גרוס, ר' אברהם סבע = *Abraham Gross, Iberian Jewry from Twilight to Dawn: The world of Rabbi Abraham Saba*, Leiden, New-York and Koln 1995

גרץ, דברי ימי ישראל = צבי גראטץ, **דברי ימי יש ראל**, א-ט, שאול פינחס ראבינאוויץ (תרגום, הוסיף הערות והארות), ורשה תרנ"ז (דפוס צילום ירושלים תשל"ב)

דן, המיסטיקה העברית הקדומה = יוסף דן, **המיסטיקה העברית הקדומה**, תל אביב תש"ן

דן, תולדות = יוסף דן, **תולדות תורת הסוד**, א-ד, ירושלים תשס"ה

הוס, כזוהר הרקיע = בועז הוס, **כזוהר הרקיע - פרקים בתולדות התקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי**, ירושלים תשס"ח

הורודצקי, שבחי הבעש"ט = **שבחי הבעש"ט**, מהדורת ש. א. הורודצקי, ברלין תרפ"ב

הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן = מלילה הלנר-אשד, **ונהר יוצא מעדן : על שפת החוויה המיסטית בזוהר**, תל אביב תשס"ה

הקר, עליית יהודי ספרד = יוסף הקר, **עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה : בין קנ"א לרנ"ב, שלם**, א (תשל"ד), עמ' 105-154

זכות, ספר יוחסין = אברהם בן שמואל זכות, **ספר יוחסין השלם** (מהדורת פיליפאווסקי) ירושלים תשכ"ג

זנה, מפאוולו הרביעי = ישעיהו זנה, **מפאוולו הרביעי עד פיוס החמישי**, ירושלים תשי"ד

חיד"א, שם הגדולים = הרב חיים יוסף דוד אזולאי, **שם הגדולים**, ורשה תרל"ו

חלמיש, הקבלה = משה חלמיש, **הקבלה - בתפילה בהלכה ובמנהג**, רמת גן תשס"ב

חלמיש, מבוא לקבלה = משה חלמיש, **מבוא לקבלה**, רמת גן תשנ"א

יעב"ץ, מטפחת ספרים = ר' יעקב בן צבי עמדין, **מטפחת ספרים**, לבוב 1870 (דפוס צילום ירושלים תש"ל)

כהנא, החסידות = אברהם כהנא, **ספר החסידות : מן ר' ישראל בעל שם טוב עד ר' נחמן מבראסלב**, ורשה תרפ"ב

כ"ץ, הלכה וקבלה = יעקב כ"ץ, הלכה וקבלה : מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ו

ליבס, זוהר וארוס = יהודה ליבס, 'זוהר וארוס', **אלפיים**, 9 (תשנ"ד), עמ' 67-119

ליבס, כיוונים חדשים = יהודה ליבס, 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה', **פעמים**, 50 (תשנ"ב) עמ' 150-170

ליבס, כיצד נתחבר = יהודה ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', יוסף דן (עורך), **דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית : ספר הזוהר ודורו** (מחקרי ירושלים במחשבת, ח), ירושלים תשמ"ט, עמ' 71-1

ליבס, מה אתה ספר הזוהר = יהודה ליבס, "מה אתה", **ספר הזוהר ?** 29.7.05
<http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=605385>

ליבס, רוחניות ורוח = יהודה ליבס, **רוחניות ורוח**, הרצאה במכון ואן ליר, ג' סיוון תשס"ו, ראה :
<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/ruhaniut.doc>

מודינא, ארי נוהם = ר' יהודה אריה בן יצחק מודינא, **ארי נוהם** (מהדורת נחמיה שמואל ליבוביץ), ירושלים תרפ"ט

מן האדומים, מאור עיניים = עזריה מן האדומים, **ספר מאור עיניים**, ווילנא תרכ"ו

מערכת האלוהות = **מערכת האלוהות עם פירוש הח ייט**, מנטובה שי"ח (דפוס צילום ירושלים תשכ"ג)

מרגליות, זוהר = ראובן מרגליות, **ספר הזוהר על חמישה חומשי תורה** (מהדורת מרגליות), ירושלים תשמ"ד

עם הספר, זוהר = שם מחבר לא צוין, **סדרת עם הספר : ספר הזוהר – אגדות ומעשיות**, תל אביב תשס"ח

פיינר, מהפכת הנאורות = שמואל פיינר, **מהפכת הנאורות : תנועות ההשכלה היהודית במאה ה-18**, ירושלים תשס"ב

פלקס, תשובה מאהבה = ר' אלעזר בן דוד פלקס, **תשובה מאהבה : ספר שאלות ותשובות**, א-ג, פראג תקס"ט-תקפ"א

פריש, זוהר = דניאל פריש, **מתוק מדבש : והוא פירוש הזוהר בדרך קל וקצר**, ירושלים תשמ"ו-תש"ן

פריש, שערי זוהר = דניאל פריש, **ספר שערי זהר - מבוא לכל הבא לעסוק בספרי הזוהר הקדוש ובתורת הנסתר**, ירושלים תשס"ה

צייטלין, בפרדס החסידות והקבלה = הלל צייטלין, **בפרדס החסידות והקבלה**, תל אביב תשכ"ה

קדוש, הפסיקה הקבלית = מאיר קדוש, 'הפסיקה הקבלית בספרות השאלות והתשובות מהמאה ה-13 ועד ראשית המאה ה-17', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ד

ראיון עם רונית מרוז = ראיון של ד"ר רונית מרוז בתוכניתו של דב אלבוים,

http://www.youtube.com/watch?v=GTKQN_3UFj0

ר' יעקב לנדא, האגור = ר' יעקב לנדא, **ספר האגור השלם**, משה הרשער (עורך), ירושלים תש"ך

ר' יצחק עראמה, עקדת יצחק = ר' יצחק בן משה עראמה, **עקדת יצחק על חמישה חומשי תורה**, א-ו, תשל"ד

רמ"א, תורת העולה = ר' משה בן ישראל איסרליש, **תורת העולה**, לעמבערג 1858 (דפוס צילום תל אביב תשנ"א)

רמ"ק, אור יקר לתיקוני זוהר = ר' משה בן יעקב קורדוברו, **תיקוני זוהר עם פירוש אור יקר**, א-ג, ירושלים תשל"ב-תשל"ה

ר' משה סופר, חתם סופר = משה סופר, **ספר חתם סופר**, וינה תרנ"ה (דפוס צילום ירושלים תש"ל)

רפפורט, נחלת יהודה = שלמה יהודה רפפורט, **נחלת יהודה**, לעמבערג תרל"ג

שלום, גנוסיס יהודית = Gershom G. Sholem, *Jewish Gnosticism, Markabah Mysticism, and Talmudic Tradition*, New York 1960

שלום, זרמים עיקריים = Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1988

שד"ל, ויכוח על חכמת הקבלה = ר' שמואל דוד לוצאטו, **ויכוח על חכמת הקבלה ועל קדמות ספר הזוהר וקדמות הנקודות והטעמים**, גורוציאה 1852

שו"ת מהרש"ל = ר' שלמה בן יחיאל לוריא, ספר **שאלות ותשובות מהרש"ל**, ירושלים תשכ"ט

שלג, רנסנס היהדות = **יאיר שלג, מעברי ישן ליהודי חדש : רנסנס היהדות בחברה הישראלית**, ירושלים תשע"א

שנאן, עולמה של ספרות האגדה = אביגדור שנאן, **עולמה של ספרות האגדה**, תל אביב 1987

שערי אורה = יוסף ג'יקטיליא, **שערי אורה (מהדורת יוסף בן שלמה)**, ירושלים תשל"א

שרקי, שיעור על "תולדות תורת הסוד" = הרב אורי עמוס שרקי, **סדרת שיעורי מבוא לתורה שבעל פה : תולדות תורת הסוד**, מכון מאיר, http://www.meirtv.co.il/site/content_id.asp?id=6771

תשבי, חקרי קבלה = ישעיה תשבי, **חקרי קבלה ושלוחותיה**, א-ג, ירושלים תשמ"ב-תשנ"ג

תשבי, משנת הזוהר = ישעיה תשבי ופישל לחובר, **משנת הזוהר**, א-ב, ירושלים תשל"א